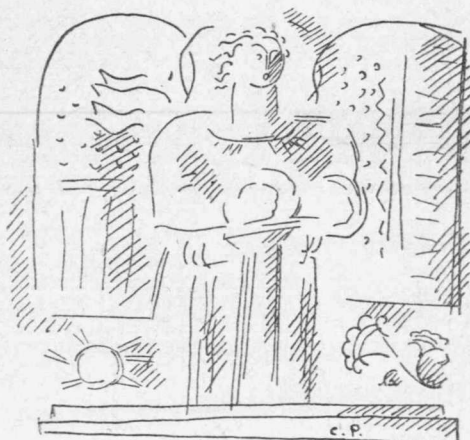

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ
ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

11-12

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Συντακτική Έπιτροπή

Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΗΡΩ Ε. ΚΟΡΜΠΕΤΗ

Π. Α. ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑΣ

Τὰ γράμματα, ἡ ὕλη καὶ τὰ ἐμβάσματα στὴ διεύθυνση «Τὰ Προπύλαια»,
Ἄσκληπιοῦ 169, Ἀθήναι.— Ἐτήσια συνδρομὴ ἐσωτερικοῦ δρ. 80 καὶ γιὰ τοὺς
φοιτητὲς δρ. 60.— Συνδρομὴ ἐξωτερικοῦ φρ. γαλλ. 40.— Τιμὴ τεύχους δρ. 7.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. ΤΣΑΤΣΟΣ . . . . . Ἀπολογισμὸς ἑνὸς διαλόγου (μελέτη).
ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ . . . . . Μοῖρα (ποίημα)
ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ . . . . . (μετάφραση καὶ σημειώσεις Β. ΛΑΟΥΡΔΑ) Φίλιππος (τέλος)

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ: Π. Πρεβελάκη «Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας».

*

Τὰ προηγούμενα τεύχη τῶν «Προπυλαίων»
στὰ Βιβλιοπωλεῖα
τῆς «Ἐστίας» Ἰ. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας, Σταδίου 46,
καὶ «Πυρσοῦ», Βουκουρεστίου 6β.

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄

ΜΑΡΤΙΟΣ 1938 — ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1939

ΑΘΗΝΑΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

*	Τὰ Προπύλαια (εισαγωγικό άρθρο)	1-2
Κ. 'Ι. Δεσποτόπουλου :		
	Πρὸς τὴν καθολικὴν παιδείαν	60-73
	Πνευματικὴ ἀρτίωση	153-173
'Αλ. Διαμαντόπουλου :		
	'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης	105-123
<i>Werner Jaeger</i> (πρόλογος, μετάφραση καὶ σημειώσεις 'Ηρώς Πεζοπούλου) 'Αρχαιότητα καὶ ἀνθρωπισμός		20-29
<i>Montaigne</i> (πρόλογος, μετάφραση καὶ σημειώσεις 'Αλεξάνδρου Νικολετο- πούλου): "Ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι μελέτη θανα- νάτου		
Π. 'Α. Παπαληγούρα :		
	'Ιωάννης Σκουτρής	3
	Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ὁ νόμος	4-19
	'Απὸ τὸν Πλάτωνα στὸν 'Αλέξανδρο	233-245
<i>Fr. Schiller</i> (Μετάφραση καὶ σημείω- μα Π. Κ.): 'Ὁ ποιητὴς		124-125
Κ. Τσάτσου :		
	Πρὶν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα	49-57, 89-104
	"Ενας διάλογος γιὰ τὴν ποίηση	246-261
	'Απολογισμὸς ἐνὸς διαλόγου	289-321

2. ΠΟΙΗΜΑΤΑ

'Ηρώς Πεζοπούλου :	
Μοῖρα	322-323

'Α. Σικελιανῶ :

«'Ασκληπιὸς» (ἀπόσπασμα)	58-59
------------------------------------	-------

3. ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

'Ισοκράτους (εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις Β. Λαούρδα): Φίλιππος	187-217, 262-287, 324-337
Πλάτωνος (εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις 'Ηρώς Κορμπέτη) 'Επιστολὴ Ζ'	30-41, 74-85, 126-139, 218-227

4. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

*	Τὰ περιεχόμενα τοῦ περιοδικοῦ	42-43
*	'Η ἐμφάνιση τοῦ τεύχους	43
*	Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα σήμερον	86-87
*	Οἱ συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ	87

Κ. 'Ι. Δεσποτόπουλου :

'Α. Ρουσοπούλου : «Κατασκευάζειν καὶ χεῖραιν»	45-48
Γιώργου Σαραντάση : «'Η παρου- σία τοῦ ἀνθρώπου»	143-150
'Ὁ Φίλιππος τοῦ 'Ισοκράτη	228-229
"Ενα γράμμα	229-232

Π. 'Α. Παπαληγούρα

Κ. 'Ι. Δεσποτόπουλου : «'Η πνευμα- τικὴ ὑπόσταση τῆς νομικῆς ἐπι- στήμης»	43-45
--	-------

'Ηρώς Πεζοπούλου

Περικλῆς Γιαννόπουλος	140-142
Π. Πρεβελάκη : «Τὸ Χρονικὸ μῖαξ Πολιτείας»	338

ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΕΤΟΣ Α' — ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1939 — ΑΡΙΘΜΟΣ 11 — 12

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΝΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΥ

Μέσα σὲ μιὰν ἤρεμην ἀτμόσφαιρα συνοδοιπορήσανε. Στὸ ξεκίνημα εἶταν σὰν ἀξεδιάλυτος καὶ πιὸ πυκνὸς ὁ διάλογός τους. Ὅσο ὅμως ἀνεβαίνανε ψηλότερα, τόσο ξεκαθάριζε, μὰ καὶ μάκραινε ὁ ἕνας λόγος ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ καθένας μιλοῦσε καὶ ἀντιμιλοῦσε, ψηλαφώντας μέσα του νὰ βρεῖ ὅ,τι ἀκριβώτερο εἶχε νὰ προσφέρει.

Εἶχε γίνει καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ τὸ πρεπούμενο. Κ' ἔτσι ὁ ἕνας τώρα κοίταγε ἀπὸ δῶθε τὴ βροχὴ στ' ἀκροβέλουνα, καὶ χαίρονταν κ' ἔλεγε τὰ δικά του. Ὁ ἄλλος ἀπὸ κεῖθε πάλι ἀνάσαινε τὴ μυρουδιά τῆς γῆς, κ' ἔλεγε κι' αὐτὸς τὰ δικά του καὶ ἀγάλλονταν. Χωρὶς νὰ προσέχει ὁ ἕνας στὸν ἄλλον, περπατοῦσανε πάντα, ὑποτονθορῶζοντας κἀτὶ ἀνάκουστο μέσα στὸν ἴσκιό τὸ δειλινόν, ὁ καθένας πιά γιὰ τὸν ἑαυτό του. Προχωροῦσανε ὅμως μὲ τὴ γνώση, πὼς συνοδοιποροῦνε καὶ πὼς κι' ἂν δὲν ἀποκρίνονται οἱ φωνές τους κι' ἂν μακραίνουν τὰ βήματά τους, ὅμως στὴν ἴδια τὴν κορφή πασκίζουν νὰ βρεθοῦνε, πὸς ὅσο θὰ τὴν ἀνεβαίνανε, ἀθρόμβια θὰ ὑποχωροῦσε μέσα στὸ βράδι.

**

Ἔτσι εἶταν βολετὸ νὰ τελειώσῃ ὁ διάλογος σὲ μοναχικὲς φωνές ἢ σὲ ἀποσιωπήσεις γεμάτες ρωτήματα. Ἄλλὰ πρὶν βάλω καὶ ἐγὼ τελεία καὶ παῦλα στὴν ὥραία τοῦτη συνοδοιπορία, θὰ ἤθελα ἀνασκοπώντας τὴν μὲ βαθεῖα συμπάθεια, νὰ δοκιμάσω νὰ κάνω μὲ τὸν τρόπο μου τὸν ἀπολογισμό τῆς.

Ὁ διάλογός μας στάθηκε, καθὼς καὶ πρέπει, μιὰ διαλογία. Ξεχώρισαν τὰ περιττά καὶ τὰ δευτερώτερα σημεῖα, πὸς ἡ λύση τους εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὰ κύρια, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πάλι χωρίστηκαν τὰ κεφάλαια τῆς συμφωνίας ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς διαφωνίας μας.

Θὰ ἀναφέρω πρῶτα τὰ κεφάλαια ὅπου συμφωνήσαμε, γιὰ νὰ ἐντοπίσω καλλίτερα τὴς διαφωνίες μας. Ὑστερα θὰ προσπαθῶ νὰ δώσω στὴς τελευταῖες αὐτὲς μιὰ καθαρῶτερη καὶ ὀριστικώτερη διατύπωση.

**

Α'. ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ ΟΠΟΥ ΣΥΜΦΩΝΟΥΜΕ.

Α) Εἴμαστε σύμφωνοι, πὼς ἡ τέχνη δὲν μπορεῖ ν' ἔχει κανένα σκοπὸ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό τῆς καὶ πὼς κανένας τέτοιος σκοπὸς, θεωρητικὸς, ἠθικὸς, θρησκευτικὸς, δὲν μπορεῖ νὰ τῆς εἶναι κριτήριό ἢ ὁδηγὸς τῆς.

Σεφέρης :

«... Ἐνδιαφέρομαι ἐξαιρετικὰ καὶ ἀντιδρῶ, ὅταν εἶτε ἡ φιλοσοφία, εἶτε ἡ θεολογία, καθισμένη στὸ δικό της θρόνισ, μὲ κρίνει μὲ νόμους πὸς δὲν εἶναι διόλου φτιαγμένοι γιὰ τὰ δικά μου προβλήματα».

(Περσὸδ. «Νέα Γράμματα» Ε', σελ. 77)

«... Καὶ σὲ τοῦτο (Σ.Γ. δηλ. στὴν καλαισθητικὴ κρίση) δὲ μᾶς βοηθεῖ διόλου μῆτε ὁ φιλόσοφος, μῆτε ὁ κοινωνιολόγος, πὸς ἐφαρμόζοντας τὴ φιλοσοφία του ἢ τὴν κοινωνιολογία του, ἀδιαφορεῖ ἂν παραβιάζει περιοχές—ὅπως εἶναι οἱ περιοχές τῆς τέχνης—πὸς δὲν παραδέχονται διόλου νὰ τὸν ἐξυπηρετήσουν».

(loc. cit., σελ. 85).

Τσάτσος :

«Στὸν ποιητὴ καὶ τὸ θεῖο δὲν εἶναι διάφορο ἀπὸ τὸ κάλλος τὸ ποιητικόν. Μεταφυσικὴ του καὶ θρησκεία του εἶναι ἡ ὁμορφία.

(Κ. Τσάτσου «Παλαμᾶς», σελ. 384).

«Ὅποιος δὲν καταλάβῃ ὅ,τι εἶναι πέρα

άπο το στοχασμό και το αίσθημα στην ποίηση, ως στραφή στη φιλοσοφία και τόν έρωτα. Δεν έχει ανάγκη να προχωρήσει στον αυστηρό περίβολο της τέχνης. Θά καταλάβει μονόπλευρα την ποίηση, δηλαδή δέ θά την καταλάβει διόλου. Θά καταλάβει το πάθος ή τη θεωρία που κλείνει ο στίχος, αλλά εκείνο το επιπρόσθετο, το αισθητικό κάτι, που δέν είναι ποτέ πάθος, ούτε θεωρία, δέ θά το καταλάβει. Και αυτό άρκει για να πρέπει να μείνει έξω με τους άμύητους. Η έλλειψη αισθητικού αισθητηρίου, συνδυασμένη με την άναζήτηση παντού στοχασμών, είναι ίσως ή χειρότερη πληγή από όσες μαστίζουν την αισθητική νόηση, ιδιαίτερα στον τόπο μας».

(«Παλαμᾶς» σ. 202)

«Ο πνευματικός άνθρωπος που θά κρίνει το δημιουργό... θά τον κρίνει μονάχα αίσθητικα και όχι ιστορικά.

(Περσόδ. «Προσύλαια» Α' σελ. 99)

Β) Είμαστε σύμφωνοι πώς ή τέχνη είναι ελεύθερη από τους κανόνες της έπιστημονικής λογικής, δηλαδή της διάνοιας.

Σεφέρης :

«Αλλά το μεγάλο ζήτημα είναι ότι δέν μπορούμε να γυρεύουμε από την ποίηση εκείνο που δέν μπορεί να μᾶς δώσει, να χρησιμοποιεί δηλαδή τη γλώσσα της, όπως ή χρησιμοποιεί ή αναλυτική λογική» (Σ.Γ. που ο Σεφέρης πολύ σωστά την ταυτίζει με την έπιστημονική λογική, και που έμεϊς, στην ενότητά της, την ονομάζουμε διάνοια, αντιπαραθέτοντάς την στον πλατύτερο λόγο).

(loc. cit., σελ. 205).

«... Και αυτό κάνει ο Τσάτσος. Με μία άλωσιδα συλλογισμών που ξεκινά από μίαν όρισμένη κοσμοθεωρία καταλήγει να καταδικάσει μιά σειρά από έργα, άλλοτε καλά, άλλοτε άδιάφορα, που έγω νομίζω είτε δέν πρέπει να καταδικαστούν, είτε ότι δέν πρέπει να καταδικαστούν μ' αυτό το σύστημα.

(loc. cit., σελ. 76).

«Η σκοτεινότητα και ή... της ποιητικής τέχνης ανάγονται σ' ένα μόνο και μόνο πρόβλημα: στις σχέσεις της με την αναλυτική, την έπιστημονική λογική (Σ.Γ. δηλαδή μιλούν για σκοτεινότητα στην ποίηση όσοι της ζητούν ένα περιεχόμενο διαπασμένο κατά τους κανόνες της αναλυτικής λογικής, και μ' βρίσκοντας τέτοιο το περιεχόμενο της, την άποδοκιμάζουν).

(loc. cit., σελ. 98).

Τσάτσος :

«Τέτοιος ο στίχος, δέν μπορεί να είναι γέννημα της θέλησης ή της λογικής σκέψης—χωρίς να άποκλείεται και αυτές να δίνουν κάποτε την πρώτην ώθηση—είναι έργο μιάς εσώτερης ψυχικής ανάγκης.

(Παλαμᾶς σελ. 401).

... Και στην δουλειαν αυτή (Σ.Γ. στη δουλεία του ποιητή) μπαίνει, όχι βέβαια ή σκέψη αλλά ή λογική ο πλατύτερος λόγος.

(«Παλαμᾶς», σελ. 402).

«... Το ποιητικό έργο ζει και ένεργεί αισθητικά με το λόγο, και ο λόγος είναι πάντα συνειρμός από νοήματα, νοηματική άλληλουχία. Αυτό είναι το καιριο στην ποίηση. Μιά νοηματική άλληλουχία έχει κατά το περιεχόμενο της κάτι που πρέπει να νοείται—όχι που πρέπει να είναι διανοητικά όρθο—(Σ.Γ. δηλ. κατά την άναλυτική λογική, την έπιστημονική λογική), άρκει να είναι έλλογο...»

(«Προσύλαια» Α', σελ. 248).

«... Όποιος... συνθέτει λέξεις και φράσεις χωρίς έλλογο εϊρμό, εκφράζοντας κάτι ή μουσικά ή ζωγραφικά, που δέ συλλαμβάνεται από το νοού—δέ μιλά για τη διάνοια, την καρτεσιανή, την έπιστημονική raison, αλλά για το νοού—αυτός δέν κάνει παρά μιά νόθη μουσική ή μιά νόθη ζωγραφική».

(loc. cit., σελ. 249).

«Στοχαστική ποίηση δέν είναι εκείνη που εκφράζει στοχασμούς. Η ποίηση συνολικά δέν έχει τέτοιο σκοπό, δέν πρέπει να τον έχει».

(«Παλαμᾶς», σελ. 342).

«Η στοχαστική ποίηση γι' αυτό δέ στοχάζεται, αλλά βλέπει αίσθητικά τον κόσμο...»

(loc. cit., σελ. 344).

... Ο ποιητής, σά διαλεκτικός, ζή πάντα πέρα από το νόμο της αντίφασης». (Σ.Γ. δηλαδή πέρα από τους νόμους της διάνοιας, ή, όπως λέει ο Σεφέρης, πέρα από την αναλυτική, την έπιστημονική λογική).

(loc. cit., σελ. 357).

«... Ο ένας (ο Διονύσος) καλεί τον άλλο (το Χριστό) στο ποιητή την ψυχή, και άς λέει τα αντίθετα ή σοφία του καθαρού λόγου (Σ.Γ. ή θεωρητική φιλοσοφία), άς μή βλέπει την ταυτότητα των αντιφατικών στοιχείων. Ότι στο λόγο (Σ.Γ. στο θεωρητικό λόγο) δέ χωράει και δέ συνάπτεται, χωράει και άρμονίζεται μέσα σ' ένα

λουλούδι, μέσα σέ μάν αίσθητική ή ψυχή» (Σ.Γ. μέσα στο αισθητικό, το μη διανοητικό συνειδός).

(loc. cit., σελ. 357).

«... Το ν' αντικρύζωμε έναν ποιητή με αίτήματα άφηρημένων ιδεών είναι πνευματική νοθρότητα...»

(loc. cit., σελ. 381).

«... «Πρώτα άπ' όλα έχει (Σ.Γ. ο ποιητής)... το πάθος να εκφράσει νοήματα, όχι στοχασμούς και να τα εκφράσει όχι μόνο με το λόγο, αλλά με τη σύνθεση του λόγου, της λέξης, της εϊκόνας και του ρυθμού (Σ.Γ. δηλαδή με τον αισθητικό λόγο). Οί άμύητοι αυτό το καλλιτεχνικό ιδανικό δέν το νοιάθουν. Και οί άμύητοι τυχαίνει να είναι κάποτε και οί πόσοβαροι και σπουδαίοι άνθρωποι που έχει να επιδείξει ένας τέπος.»

(loc. cit., σελ. 202-203).

«... τους έπηρεάζει (Σ.Γ. άμύητους) το ποιήμα διανοητικά, γιατί αυτοί οί ίδιοι είναι μόνο διανοητικοί άνθρωποι.

(loc. cit., σελ. 216).

«Στον ποιητή δέν προσφέρει τίποτα ή θεωρητική σκέψη, ή λογική άλήθεια, ή όρθή γνώση... Δέ βλέπει, δέ συλλαμβάνει τίποτα θεωρητικά...»

(loc. cit., σελ. 354).

Και μ' ένα ειδικότερο τρόπο το ίδιο θέμα :

Σεφέρης :

«Μήτε... τα πρόσωπα του Θεοτοκόπουλου είναι παράλογα, έπειδή δέν έχουν την άνατομία των σωμάτων που εξετάζουν οί γιατροί» (Σ.Γ. δηλαδή την άνατομία που μᾶς δίνει ή αναλυτική, ή έπιστημονική σκέψη).

(«Νέα Γράμματα» Α', σελ. 622).

Τσάτσος (άπαντα) :

Θά ύποτιμοϋσε άλήθεια σέ σημείο που ή συζήτηση να κατανάει άνώφελη το συνομιλητή του ο Σεφέρης, άν φαντάζονταν πώς θά ήθελε τη ζωγραφική πιστή στους νόμους της άνατομίας. Ο ζωγράφος πρώτα-πρώτα δέ ζωγραφίζει κανένα από εκείνα τα αντικείμενα που μπορεί ν' άγγίξει ή διάνοια: ζωγραφίζει πνεϋμα και χαράζει τα σύμβολά του.

(«Προσύλαια» Α' σ. 252).

Σεφέρης (έπιμένει) :

«... Έκείνο που μ' ενδιαφέρει είναι άν ο Θεοτοκόπουλος κάνει ζωγραφική... Η

θέση μου όμως είναι ότι όλα αυτά τα άνατομικά γεγονότα είναι άσχετα με την άξια των πλαστικών τεχνών» (Σ.Γ. δηλαδή γεγονότα που τα αντικρύζει ή έπιστημονική λογική, ή διάνοια).

(«Νέα Γράμματα» Ε' σελ. 75).

Γ) Είμαστε σύμφωνοι πώς και πέρα από τους νόμους της διάνοιας δέν μπορεί να ύπαρξουν νόμοι τέτοιοι, που να περιορίζουν την έλευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Σεφέρης :

«... αυτοί (Σ.Γ. αυτοί που δογματίζουν στην αισθητική)... πιστεύουν σ' ένα όρισμένο αίσθητικό σύστημα από τα πριν καθορισμένο, που πρέπει άναγκαστικά να επαληθεύεται από όλα τα έργα της τέχνης, περασμένα, παρόντα και μέλλοντα...»

(loc. cit. σελ. 86).

«... Και για να φθάσει (Σ.Γ. ο ποιητής) σ' αυτό το άποτέλεσμα, (Σ.Γ. στο ποιήμα) δέν έχει κανέναν άλλο τρόπο παρά να μεταχειριστεί μέσα ανθρώπινα και σχετικά, που δέν μπορούμε να τα προσδιορίσουμε μήτε από τα έξω, μήτε από τα πριν, γιατί διαρκώς κινούνται και μεταβάλλονται».

(loc. cit. σελ. 88).

«Το μόνο που ήθελα να διεκδικήσω για τον ποιητή είναι ένα δικαίωμα που έχει και ο κατάκοπος οικογενειάρχης, άν είναι μαραγκός ή παπουτσης: το δικαίωμα να τον άφίνουν να κάνει καλά επιπλα ή καλά παπούτσια με τον καλύτερο τρόπο που διαθέτει».

(loc. cit., σελ. 115).

Τσάτσος :

«Λένε βέβαια πώς σκοπός της τέχνης είναι να εκφράζεται ή προσωπικότητα του τεχνίτη άπόλυτα ελεύθερα. Κανένα σ δέν τό άρνεϊται αυτό».

(loc. cit., σελ. 250).

«... Αυτοί οί νόμοι (Σ.Γ. οί a priori νόμοι της τέχνης) κατά κανένα τρόπο δέν περιορίζουν την έλευθερία της».

(loc. cit., σελ. 255).

«... Αν βέβαια με τους a priori νόμους της τέχνης, που δέ ήθουν την έλευθερία του περιεχομένου της, συγγέμε τους κανόνες που, κατά καιρούς, φιλόσοφοι και τεχνοκρίτες διατυπώσανε για το πώς πρέπει

πει να γράφεται μια καλή τραγωδία και μια τέλεια σάτυρα, αν φαντασθούμε τους κανόνες a priori σαν ένα είδος *ars poetica*, τότε βέβαια κάθε διαμαρτυρία για την απόλυτη ισχύ τους δικαιολογείται».

(*loc. cit.*, σελ. 256, σημ. 1).

«... πρόξεα (στον ποιητή) τη νοηματική αλληλουχία, την εσωτερική νομοτέλεια της πνευματικής του ύπαρξης. Δε δούλεψα με σχήματα δοσμένα, απόλυτα, γιατί τέτοια στη ζωή του πνεύματος δεν υπάρχουν, εκτός από το γενικότατο σχήμα της αναγκαίας ενότητας των αντίθετων κινήσεων του, που παντού ξαναβρίσκεται γιατί έγκειται στην ίδια του τη φύση».

(«Παλαμᾶς», σελ. 1).

Δ) Είμαστε σύμφωνοι πώς η διηγηματική μυθική έκφραση δεν ταυτίζεται με την ποίηση και πώς μπορεί να υπάρχει ποίηση χωρίς αυτήν.

Σεφέρης :

«Βρίσκουμε λογικό τον Όμηρο, γιατί στον Όμηρο οι περισσότεροι δε γυρεύουμε την ποίηση, γυρεύουμε το «θυμό του Ξακουστού 'Αχιλλέα» και οι λιγότεροι βρίσκουμε την ποίηση, επειδή η υπόθεση της 'Ιλιάδας άποροφρά τις λογοκρατικές ροπές μας, τις ροπές εκείνες που μας εμποδίζουν να λειτουργούμε ποιητικά...».

(*Νέα Γράμματα Α'*, σελ. 622)

«Οί ποιητές που άναφερα πάρα πάνω (Σ. Γ. αυτοί που στη συζήτηση ονομάστηκαν πρωτοποριακοί)... νιώσανε πώς ο «θυμός του Ξακουστού 'Αχιλλέα» δεν ήταν καθ' αυτή η ποίηση...».

(*loc. cit.*, σελ. 622).

Τσάτσος (άπαντάει) :

«Δε φαντάζομαι ο Σεφέρης να θεωρεί πώς ο άνθρωπος με τον όποιον κάνει τον κόπο να συζητήσει σοβαρά πάνω στην ποίηση, την ταυτίζει με «τό θυμό του Ξακουστού 'Αχιλλέα»... Ούτε πουθενά ταυτίζω ποίηση χωρίς νοηματική αλληλουχία με ποίηση χωρίς μύθο. Μπορεί πολύ καλά να φαντασθώ ποιητικά έργα με μύθο, που δεν έχουν νοηματική αλληλουχία, όπως παραδέχομαι πώς υπάρχουν έργα με νοηματική αλληλουχία χωρίς μύθο... Κάποιο ελάχιστο όριο αισθητής ύλης που θα διαπλάσθει (Σ. Γ. στο ποίημα) βέβαια πρέπει να υπάρχει. 'Αλλά αυτό το όριο είναι πολύ λιγότερο από ένα μύθο... Ποτέ δε θα ξεούγω από το στοιχείο που κάνει την ιδέα συγκεκριμένη, από το στοιχείο της γής, που μπορεί να είναι οι περιπλανήσεις του

Όδυσσέα, αλλά και η φούντα μιάς βεντάλιας.

(«Προϋλίαια» Α', σελ. 256-257).

Σεφέρης, εξακολουθεί :

«... δεν πρέπει να γυρεύουμε το μύθο, την ιστορία, το μέρος εκείνο της 'Ιλιάδας που μπορεί να μεταφραστεί σε πρόζα, αλλά την ποίηση...»

(«Νέα Γράμματα» Ε', σελ. 108).

Ε) Είμαστε σύμφωνοι πώς υπάρχει ποίηση καθ' αυτή, πώς έχει έτσι η ποιητική ωραιότητα αντικειμενική υπόσταση ανεξάρτητη από την κατάφαση ή την άρνηση των ανθρώπων και των καιρών.

Σεφέρης :

«Οί ποιητές αυτοί (Σ. Γ. οι πρωτοποριακοί) προσπάθησαν ακόμη — περισσότερο από κάθε άλλον — να είναι ποιητές αντικειμενικοί... 'Αλλά τι θα πει αντικειμενικότητα στην τέχνη;... 'Εδω το νόημα (Σ. Γ. των λέξεων), όπως το σημείωσα κιόλας, δε μένει ποτέ το ίδιο, δεν έχει την αντικειμενικότητα μήτε τη στερεότητα που παίρνει όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη λογικά: μειώνεται ή αυξάνει, αλλάζει χρώμα, αλλάζει βάρος, ανάλογα με το γειτονικό νόημα, το παραπάνω ή το παρακάτω, ανάλογα με το συνολικό τόνο του ποιήματος. Και σύμφωνα με το συνολικό αυτό τόνο δένει και παίρνει την αντικειμενικότητά του».

(*loc. cit.*, σελ. 104-105).

«... 'Αλλά τούτο (Σ. Γ. η έπιδοκιμασία του άκροατηρίου) μπορεί να αφορά την έγκόσμια δόξα του ποιητή: μπορεί και να αφορά τη θέση του μέσα στην κοινωνία: δεν έχει όμως καμιά σχέση με την ποίηση αυτή καθαυτή» (Σ. Γ. δηλαδή με την ποίηση που έχει μίαν αντικειμενική υπόσταση, ανεξάρτητη από τις έπιδοκιμασίες ή τις άποδοκιμασίες των ιστορικών εποχών).

(*loc. cit.*, σελ. 109).

«Ο έλληνισμός της λογοτεχνίας μας θα έχει άκριβως τη σύνθεση των χαρακτηριστικών των αληθινών έργων που θα έχουν γίνει από έλληνες, δηλαδή τη σύνθεση όλων των αξιών, των γνήσιων, των βασικών, των νομοθετικών έργων».

(*loc. cit.*, σελ. 77 σημ. 1).

«Συμπαθεί. ομίζω πώς δεν υπάρχει λόγος ν' άποφεύγουμε αυτή τη λέξη, που πάντα μας λείει κάτι πάνω στον κριτή: μάς δείχνει κυρίως αν είναι αντικει-

μενικός, αν κάνει δηλαδή άπαραίτητη διάκριση: Αυτό μ' άρέσει, αλλά ξέρω πώς είναι έργο μέτριο. 'Η τ' αντίθετο. Για να είμαστε αντικειμενικοί, πρέπει να ξέρουμε ως ποιο σημείο και με ποιές άδυναμίες συμπαθούμε, είμαστε δηλαδή υποκειμενικοί».

(*loc. cit.*, σελ. 83, σημ. 1).

Τσάτσος :

«'Η αισθητική του ουσία (Σ. Γ. η ουσία του έργου τέχνης) πρέπει να είναι αντικειμενική: να ισχύει όχι μόνο για τον τεχνίτη, αλλά να είναι προσιτή σε κάθε συνείδηση που είναι ίκανή να λειτουργήσει αισθητικά. Χωρίς μια τέτοια αντικειμενικότητα, τέχνη δεν υπάρχει».

(*loc. cit.*, σελ. 251).

«... Κάθε τέχνης όρος είναι η αντικειμενικότητα του αισθητικού νοήματος».

(*loc. cit.*, σελ. 251).

ΣΤ) Είμαστε σύμφωνοι πώς το άραίο είναι μεταδοτό (Σ. Γ. το μεταδοτό δεν είναι άλλωστε παρά η υποκειμενική όψη της αντικειμενικότητας του άραίου).

Σεφέρης :

«... δεν είναι ποιητής, αν δε νοιώθει την ανάγκη και αν δεν έπιτυχαίνει να μεταδώσει την ποιητική κατάσταση στους άλλους».

(*loc. cit.*, σελ. 87-88).

«... Σκοπός του ποιήματος είναι να δώσει όλα τα στοιχεία στον άναγνώστη ώστε να δοκιμάσει την ίδια έμπειρία που δοκίμασε ο ποιητής».

(*loc. cit.*, σελ. 106).

Τσάτσος :

«... Πρέπει εκείνο που εκφράζεται να έχει αισθητική αξία, δηλαδή να έχει τη δύναμη της αισθητικής έντύπωσης στους τρίτους».

(*loc. cit.*, σελ. 251).

Ζ) Είμαστε σύμφωνοι πώς η ποίηση υπάρχει στα αισθητικά νοήματα των λέξεων και πώς τα νοήματα αυτά βγαίνουν από την ένιαία αισθητική θεώρηση του έργου όπου είναι ένσωματωμένα, δηλαδή πώς τα νοήματα αυτά νοούνται αισθητικά μόνο στην αισθητική νοηματική τους αλληλουχία.

Σεφέρης :

«Τη γλώσσα τη χρησιμοποιούμε με δυο τρόπους: τον έναν που αφορά το λογικό μας και τον άλλο που αφορά τις συγκινήσεις μας».

(*loc. cit.*, σελ. 104).

Τσάτσος :

«'Η γλώσσα είναι μορφή, και όχι μόνο λογική αλλά και αισθητική, που κάποτε συγκρούεται με τη λογική. Είναι οι λέξεις δυσπόστατες: υπάρχει σε κάθε γλώσσα μια τέτοια διγλώσσια».

(«Παλαμᾶς», σελ. 403).

Σεφέρης :

«Στη δεύτερη περίπτωση (Σ. Γ. στην περίπτωση της αισθητικής χρησιμοποίησής των) οι λέξεις κρατούν πάλι το νόημά τους. Δεν άπομένουν σαν ένα άδειανό καυλί, ένα καθαρά και υλικά ήχητικό περιβλημα».

(*loc. cit.*, σελ. 104).

Τσάτσος :

«Γι' αυτό η ποίηση δεν μπορεί ποτέ να έξελιχθεί σε μουσική ή σε ζωγραφική αλληλουχία... χωρίς να παραβιάσει ένα όριο που υπάρχει στην ίδια της τη φύση».

(«Προϋλίαια» Α', σελ. 249).

«Όταν όμως η ποιητική έκφραση δεν μπορεί να είναι μουσική και ζωγραφική, τότε αναγκαστικά θα είναι νοηματική αλληλουχία, με τον εσωτερικό ρυθμό και τα εσωτερικά σύμβολα που ένυπαρχουν στο λόγο».

(*loc. cit.*, σελ. 249).

Σεφέρης :

«... 'Αλλά έδω (Σ. Γ. στην αισθητική χρησιμοποίηση της γλώσσας) το νόημα... δε μένει ποτέ το ίδιο, δεν έχει την αντικειμενικότητα, μήτε τη στερεότητα που παίρνει όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη λογικά: μειώνεται ή αυξάνει, αλλάζει χρώμα, αλλάζει βάρος, ανάλογα με το γειτονικό νόημα, το παραπάνω ή το παρακάτω, ανάλογα με το συνολικό τόνο του ποιήματος. Και σύμφωνα με το συνολικό αυτό τόνο δένει και παίρνει την αντικειμενικότητά του».

(*loc. cit.*, σελ. 104-105).

Τσάτσος :

«'Η αισθητική νοηματική αλληλουχία άπομακρύνεται κατά κάποιον τρόπο, από εκείνο που θα ήταν, αν ήταν άπλη έλλογη αλληλουχία άφρημένων θεωρητικών νοημάτων. Παίρνει μια μεγαλύτερη έκταση».

«Η ίδια μπορεί τότε να μοιάζει ανάμεσα από τα σύμβολα και τους ρυθμούς πιδ χαλαρή, πιδ μακρυνή, πιδ άβέβαιη, πιδ περιορισμένη στις θεμελιακές μονάχα γραμμές, από δτι η ένοιολογικά διατυπωμένη άλληλουχία.

(loc. cit., σελ. 250).

«Η λέξη έχει τό άμεσο νόημα της τό λογικό, γιατί ή λέξη, σά γραμματικό στοιχείο, ανήκει στο λογικό, αλλά σ υ ν δ υ α σ μ έ ν η με όλα τάλλα, άποκτά άλλες δυναμικότητες. Τό άνέκφραστο, τό μεταλογικό, δέν τό συλλαμβάνει άμεσα, αλλά άποκτά τή δύναμη, σ υ ν δ υ α σ μ έ ν η με άλλες λέξεις, με τό ρυθμό, με τό νόημα, με τή μουσική, νά τό περικυκλώσει, νά τό πιάσει στά δίχτυα της, νά τό φωτίσει, νά τό κάνει έτοι έμμεσα προσιτό».

(«Παλαμάς», σελ. 403)

Η) Είμαστε σύμφωνοι, πώς κάθε τέχνη, όπως και ή ποιηση, έχει τούς κανόνες και τούς νόμους της.

Σεφέρης :

«Οτι ή τέχνη είναι ένας κανόνας άμελικτος, είμαστε σύμφωνοι.

(«Νέα Γράμματα» Δ', σελ. 624)

Τσάτσος :

«Η αισθητική συγκίνηση είναι πνευματική—όχι διανοητική—άλλά πνευματική συγκίνηση και είναι ύποταγμένη σέ νόμους τού πνεύματος».

(«Προούλια» Α', σελ. 248).

Β'. ΟΙ Α PRIORI ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

«Η διαφωνία μας φαίνεται ν' αρχίζει από τό σημείο όπου αναζητούμε τή φύση αὐτῶν τῶν νόμων. Είναι νόμοι έμπειρικοί ή νόμοι ύπερμπειρικοί, δηλαδή a priori ;

Φοβάμαι πώς ή πολεμική έναντίον τῶν a priori νόμων γιά τήν τέχνη—είτε με τή σκέψη πώς a priori νόμοι στήν τέχνη δέν υπάρχουν, είτε με τή σκέψη πώς δέ βοηθάνε στήν κατανόηση τού έργου τέχνης—έχει γιά μοναδική αίτία τήν δλοκληρωτική τους παρανόηση. Θά προσπαθώ τήν παρανόηση τούτῃ νά τή βγάλω από τή μέση.

«Ο a priori νόμος ή καλύτερα ή a priori αρχή ή και ό a priori όρος δέν ταυτίζεται με τics «έμφυτες ιδέες», πού σέ κάθε άνθρωπο παρουσιάζονται σάν πρωταρχικές και αυτοεξηγούμενες. Τό a priori δέ στηρίζεται σέ μεταφυσικές προϋποθέσεις, αλλά σέ απλούστερες, νηφαλιότερες σκέψεις.

«Από τics κρίσεις μας άλλες έχουν ύποκειμενικό και άλλες αντικειμενικό κύρος. Στίς πρώτες λέμε : μ ο υ φ α ί ν ε τ α ι

πώς κάτι είναι έτοι στίς δεύτερες λέμε : τούτο είναι έτοι και όλοι πρέπενά κάνουν τήν ίδια διαπίστωση. Γιά νά μπορούν όμως οι κρίσεις μας νά διεκδικήσουν μία τέτοια αντικειμενικότητα, δέν μπορούν νά είναι καθαρό γέννημα τής αίσθησης και τής αντίληψης, γιατί αυτές οι λειτουργίες τής ψυχής δέν ύπάρχει καμιά έγγυση πού θάναί όμοιες σέ κάθε συνείδηση και σέ κάθε στιγμή. Τούς χρειάζεται γι' αυτό ένα ύπεραισθητό στοιχείο, πού νά μπορεί νά βάζει τics παραστάσεις πού άποτελούν τήν κρίση μας σ' έναν άναγκαίο σύνδεσμο άναμεταξύ τους. Αυτό τό στοιχείο πού θά συνθέτει άναγκαστικά τics παραστάσεις μας στήν κρίση, δέν μπορεί παρά νά άποτελείται από τics μορφές, με τics όποιες και μόνο μπορεί κάθε φορά τό πνεύμα, στίς διάφορες λειτουργίες του, νά έκτελεί τή σύνθεση αὐτή.

Τό πνεύμα κρίνει θεωρητικά, ήθικά, αισθητικά. «Όταν κρίνει θεωρητικά, πρέπει νά ύποταχτεί στίς μορφές, ή άλλοιώς στούς νόμους τής λογικής, και ειδικότερα όταν κρίνει θεωρητικά, γιά νά φθάσει στήν επιστημονική γνώση τού πραγματικού κόσμου, θά ύποταχθεί στίς μορφές ή άλλοιώς στούς όρους πού κάνουν γιά τό πνεύμα δυνατή τή σύνθεση στήν κρίση τῶν παραστάσεων, όσες μās δίνει ή έποπτεία από τόν πραγματικό κόσμο. Αὐτές οι μορφές είναι οι λεγόμενες «κατηγορίες» τού «καθαροῦ λόγου».

Και στήν περιοχή τής πράξης τό πνεύμα γιά νά κρίνει σωστά δηλαδή ήθικά, χρειάζεται πάλι έναν όρο, πού πρώτος κάνει δυνατή τήν ήθική κρίση. Τέτοιος όρος, πού γίνεται θεμελιωτική αρχή κάθε ήθικής κρίσης είναι τό αντικειμενικό κριτήριο τής ήθικότητας, ό ήθικός νόμος.

«Αλλά και στήν αισθητική τού λειτουργία τό πνεύμα έχει όρους, με τούς όποιους και μόνο μπορεί νά λειτουργήσει. Τέτοιοι δέν είναι ούτε οι κατηγορίες τής διάνοιας, τής επιστημονικής αναλυτικής λογικής, γιατί αυτές είναι περιελισμένες στήν περιοχή τῶν φαινομένων, πού μπορεί νά γίνουν αντικείμενα γνώσης, ούτε ό νόμος τής ήθικότητας, πού είναι όρος τής ήθικής κρίσης και τής πράξης. «Άλλοι είναι οι όροι πού συνδέουν με άναγκαιότητα τics παραστάσεις τής αισθητικής μας κρίσης, όπως οι κατηγορίες τics παραστάσεις στίς επιστημονικές μας κρίσεις και ό ήθικός νόμος τics παραστάσεις στίς πρακτικές μας κρίσεις. Οι όροι αὐτοί άναγκαστικά ύπάρχουν, άν θέλουμε οι αισθητικές μας κρίσεις νά έχουν αντικειμενικό κύρος. Και γιά νά θεμελιώνουν αντικειμενικές κρίσεις, θά είναι φυσικά και οι ίδιοι οι όροι αὐτοί αντικειμενικοί και άπόλυτοι, όπως τό είναι οι κατηγορίες και ό ήθικός νόμος, άνεπηρέαστοι από τόπο και χρόνο, από τics άλλαγές τής ψυχής και τής ζωής. Δέ θά δικαιώνονται από τήν ιστορική πείρα, αλλά θά

τή δικαιώνουν» δέν θά συνάγονται έπαγωγικά ή συσσωρευτικά από τά διδόμενα τής πραγματικότητας, πού βρίσκεται σέ άδιάκοπη ροή, όσο και άν, γενεσιουργικά έξετάζονται τους, θά τούς άνακαλύπτομε πάντα μέσα στήν πραγματικότητα, όσο και άν δέν είναι οι όροι αὐτοί τά «χρονικώς πρότερα» άπέναντι στήν πραγματικότητα, γιατί άκριβώς είναι μόνο τά «λογικώς πρότερα», τά «φύσει πρότερα», με άλλην έκφραση τά a priori.

**

«Η συνείδηση πού λειτουργεί κατά τούς όρους αὐτῶν γίνεται αισθητική συνείδηση. Και γιατί λειτουργεί καθαρά και ανεξάρτητα από κάθε στοιχείο όχι αισθητικό, όνομάζεται και καθαρή αισθητική συνείδηση. «Η ύπαρξη μιάς τέτοιας καθαρής αισθητικής συνείδησης δέν μπορεί νά διαπιστωθεί, ακόμα λιγότερο νά άποδειχτεί. Είναι όμως ή άναγκαία θεμελιακή ύπόθεση τής αντικειμενικής αισθητικής κρίσης και τής αισθητικής δημιουργίας. Και ένω δέν άποδειχναί τή πραγματικότητα της ούτε καν συζητείται, άποδειχναί όμως ή άναγκαίοτητα τής ύπαρξής της, όσο πιστεύομε πώς ύπάρχει αισθητική αντικειμενική κρίση.

«Όπως ή καθαρή θεωρητική συνείδηση γιά τήν έπιστήμη, έτσι γιά τήν τέχνη τούτῃ ή καθαρή αισθητική συνείδηση, είναι τό ιδεατό σημείο έντέλειας τής αισθητικής λειτουργίας, πού νοητά ύπάρχει, σά σημείο αναφοράς τῶν πραγματικῶν συνειδησεων. «Όλες οι πραγματικές συνειδησεις, λειτουργούν αισθητικά μόναχα τόσο όσο με τ έ χ ο υ ν ή πλησιάζουν στο ιδεατό σημείο τής καθαρής αισθητικής συνείδησης. Γι' αὐτό ή καθαρή αισθητική συνείδηση δέν ταυτίζεται με κανένα τυχαίο, αισθητό, πραγματικό ύποκείμενο, αλλά με τό ίδιο τό πνεύμα στήν αισθητική τού λειτουργία (1).

Και ή θά δεχτούμε αὐτή τήν καθαρή συνείδηση σάν άναγκαία ύπόθεση, ή άλλοιώς πέφτομε στόν άπόλυτο ύποκειμενισμό, στίς αισθήσεις και στό χάος τῶν αισθησεων, στό χρόνο και στό χάος τού χρόνου, και τότε θά μπορούσαμε νά μιλούμε γιά άρέσκεια και άπαρέσκεια, γιά συμπάθεια και αντίπαθεια, αλλά γιά τίποτε αντικειμενικό.

**

«Η καθαρή τούτῃ αισθητική συνείδηση λειτουργεί με ένα a i σ θ η μ α λυτρωμένο από κάθε έπιθυμία, από κάθε ροπή, από

(1) «Ο Goethe λέει σ' αὐτήν τήν περίσταση : «Δέν κυβερνάει ό διανοητικός, αλλά ή διάνοια, μήτε ό νοήμονας, αλλά ό νοός».

κάθε σκοπό, από κάθε έννοιολογία, από κάθε ιδεολογία—ένα αίσθημα πού είναι καθαρή και «άσκοπη» έναντίση νοητῶν και αισθητῶν στοιχείων και πού πλημμυρίζει τή συνείδηση από μιάν ύψιστη εὐδαιμονία.

«Η ύπαρξη ενός τέτοιου αισθητικού αίσθηματος είναι ό πρώτος και θεμελιακός όρος γιά τήν αισθητική λειτουργία τού πνεύματος. «Υστερα και οι όροι, κατά τούς όποιους και μόνο μπορεί ένα τέτοιο αίσθημα νά προκύψει, είναι και αὐτοί άπολυτοι, αντικειμενικοί και a priori όροι τής αισθητικής του λειτουργίας.

Και όπως ή θεωρητική συνείδηση έχει τics κατηγορίες, όπως ή ήθική συνείδηση έχει τό ήθικό κατηγορικό πρόσταγμα, έτσι ή αισθητική συνείδηση έχει τούτο τό ιδιότυπο αισθητικό αίσθημα πού με τήν καθαρότητα τῆς ύλης πού τήν νά γίνεται σταθερή συνθετική αρχή τῶν αισθητικῶν κρίσεων και θεμελιώνει τήν αντικειμενικότητά τους.

Και μπορεί νά έχει τούτῃ τήν καθολικότητα τό αισθητικό αίσθημα, γιατί είναι μαζί με τό ήθικό αίσθημα, τά μόνα αίσθήματα πού δέν είναι έξαρτημένα από τics αισθήσεις και από τή ρευστότητα τής ύλης πού τics προσδιορίζουν. «Νά τό αισθητικό αίσθημα έξαρτημένο από τics αισθήσεις, από τήν ύλη τής συνείδησης, τότε ή αισθητική κρίση, πού έκτελείται από τό αίσθημα αὐτό, θά είναι καταδικασμένη στήν άπόλυτη σχετικότητα. Γι' αὐτό δέν μπορεί νά στηρίζεται παρά στίς ίδιες τics μορφές τής συνείδησης, αὐτές πού διαμορφώνουν τήν ύλη της, στίς παραστατικές, ή άλλοιώς είπωμένες, στίς θεωρητικές της δυνάμεις, δηλαδή στή δύναμη τής φαντασίας και τής διάνοιας, όταν οι δύο συλλειτουργούν ελεύθερα από κάθε έννοιολογία (1) και από κάθε σκοπιμότητα και με τόν πιδ τέλειο δυνατό συντονισμό και τήν άρμονία άναμεταξύ τους. Μόνον έτσι μπορεί νά ύπάρξει τό ίδιο αισθητικό αίσθημα σέ κάθε συνείδηση πού διαθέτει αὐτές τics παραστατικές δυνάμεις, σέ κάθε συνείδηση ικανή νά «θεωρήσει», όσο και άν τό αίσθημα τούτο είναι διάφορο και αντίθετο από ό,τι συνήθως, όνομάζομε θεωρία, έννοώντας μόνο τή γνωστική θεωρία. Σάν αίσθημα πού γεννιέται από στοιχεία κοινά σέ όλους τούς ανθρώπους, όσοι τούλάχιστον έχουν θεωρητική δύναμη, μπορεί νά άποκτήσει καθολικότητα και έπιτρέπει στήν αισθητική κρίση, πού στηρίζεται σ' αὐτό, νά έχει

(1) «Αν ή παράσταση πού δίνει άφορμή στήν αισθητική κρίση ήταν έννοια, τότε ή επιστημονική και ή αισθητική θεωρία δέ θά διαφερόνε. Θά ήταν και ή αισθητική θεωρία ύποταγμένη στή έννοιολογία τής διανοητικής σκέψης, στούς κανόνες πού προσδιορίζουν τόν σχηματισμό τής έννοιας. «Ο Kant γιά νά ξεχωρίσει ριζικά διανοητική και αισθητική λειτουργία τής συνείδησης, τονίζει ότι ή τελευταία συντελείται ελεύθερα από όποιόδήποτε έννοια, δηλαδή τέλειως ελεύθερα από τics κατηγορίες τής διάνοιας.

καί αυτή καθολικό και κατά κάποιον τρόπο αντικειμενικό κύρος (2).

* *

Τούτη τη λύση παραδέχομαι σ' αυτό το αληθινά βασικό πρόβλημα της αισθητικής. Χωρίς τίποτα δικό μου να προσθέσω την παίρνω από τον Kant. Γι' αυτό και χωρίς περισσότερες αναπτύξεις, που μόνο θα δυσκόλευαν τον κάπως βιαστικό αναγνώστη, παραπέμπω τους λιγοστούς που θάβελαν να έμβασθουν στο θέμα, στο πρώτο μέρος της Κριτικής της Δύναμης της Κρίσης και κυρίως στο πρώτο τμήμα §§ 6—9.

* *

Το ιδιότυπο του αισθητικού αίσθημα που γεννιέται από την έναρμόνιση των παραστατικών δυνάμεων της συνείδησης, είναι ένα αίσθημα άρ ε σ κ ε ι α ε έντελως διάφορο (3) από την άρεσκεια που μας δίνει η Ικανοποίηση οποιασδήποτε επίθυμιας και η πραγμάτωση οποιασδήποτε σκοπού. Καθαρή από κάθε σκοπιμότητα και κάθε αίσθησιασμό, έχει βέβαια άπειρες διαβαθμίσεις και διμεις που είναι αδύνατον από πριν να προσδιοριστούν. Βέβαιον είναι μονάχα τούτο: πώς κανένα

πραγματικό έργο δεν μπορεί να κατορθώσει να γεννήσει προς κάθε κατεύθυνση την απόλυτη έναρμόνιση των παραστατικών δυνάμεων, και έτσι την απόλυτη άρεσκεια. Κάθε πραγματοποίηση είναι μερική, σχετική για να μιλήσωμε πλατωνικά, μόνο «μετέχει» στην απόλυτη αρμονία, που αυτή, αν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, θα μας έδινε το αισθητικό αίσθημα της άρεσκειας στην ιδεατή του πληρότητα. Έτσι τούτη η τέλεια αρμονία, παρουσιάζεται σαν κάτι απόλυτο, που όλοι τείνουν στην τέχνη να το εκφράσουν, σαν το έσχατο αίτημα του αισθητικού αίσθηματος. Και μπορεί γι' αυτό να την ονομάσωμε ιδέα του ωραίου. Η ιδέα του ωραίου, σαν αίτημα, που έχει απόλυτο κύρος, μας δίνεται a priori, πέρα από κάθε έμπειρία, χωρίς στην ίδια τη σύσταση του αισθητικού αίσθηματος.

Η ιδέα του ωραίου είναι η αντικειμενική όψη του απόλυτου αισθητικού αίσθηματος, που θα γεννιούνταν από την τέλεια έναρμόνιση των θεωρητικών δυνάμεων της συνείδησης. Η τέλεια τούτη έναρμόνιση είναι πάλι η υποκειμενική όψη της ιδέας του ωραίου.

* *

Οί βασικοί λοιπόν όροι για το σχηματισμό της αισθητικής κρίσης είναι το αισθητικό αίσθημα, που έχει για περιεχόμενο την άρεσκεια από την έναρμόνιση κίνηση των θεωρητικών δυνάμεων και η ιδέα του ωραίου, σαν το απόλυτο έγκυρο αίτημα της τέλει των έναρμόνισης.

Στους όρους αυτούς άπάνω, στο γεγονός της ομοιοτιμίας των συνειδήσεων που λειτουργούν καθαρά αισθητικά και της ταυτότητας του αντικειμένου στο όποιο οι συνειδήσεις τούτες στρέφονται, θεμελιώνεται σταθερά η δυνατότητα και ειδικότερα a priori όρων για τη δημιουργία του ωραίου, ανάλογα με τους τρόπους που το ωραίο θα εκφρασθεί.

Στους όρους αυτούς θεμελιώνεται πρό παντός όμως η δυνατότητα της αντικειμενικής κρίσης γενικά στην περιοχή του αισθητικού. (1)

(1) Οί όροι αυτοί δεν αποτελούν «ένα αισθητικό σύστημα που αναγκαστικά επαληθεύεται στα έργα τέχνης». (Σε φ ρ η ς, loc. cit. σελ. 86). Τέτοιο σύστημα δεν υπάρχει ούτε από τα πριν, ούτε από τα ύστερα καθορισμένο. Γιατί μόνο στο αίσθημα στηρίζεται η αισθητική κρίση. Άλλα σ' αυτή την αλήθεια δεν αντίφασκουν οί a priori όροι του ωραίου. Γιατί άλλο είναι να λές: έχω ένα αισθητικό σύστημα από τα πριν φτιαγμένο, δηλαδή ένα σύστημα κρίσεων φιλοσοφικών, με τις όποιες κρίνω τά έργα τέχνης, και άλλο να λές, ότι η αισθητική λειτουργία του πνεύματος έχει, σαν τέτοια όρος, που από την ίδια την πνευματική της φύση πηγάζει, και άμα λείβουν οί όροι αυτοί η αισθητική λειτουργία εξασφαλίζεται. Άλλα να λές: υπάρχει ένα αιώσιο δικαίο που ίσχυει παντού και πάντοτε, και άλλο να λές, ότι υπάρχουν όροι a priori κάθε δι-

Και όχι μόνο υπάρχουν οί όροι τούτοι, αλλά και μπορεί να υποστηρίξωμε πώς μονάχα αν υπάρχουνε άποχτα ύποσταμα και μορφή η αισθητική ζωή.

* *

Τό πνεύμα, στην περιοχή του αισθητικού η λειτουργεί κατά τους όρους αυτούς η λειτουργεί τυχαιά. Tertium non datur. Άν λειτουργεί τυχαία, τό να μιλούμε για μία κρίση αισθητική, που έχει περισσότερη αξία από μίαν άλλη, τό να μιλούμε για κάτι που είναι ωραιότερο από κάτι άλλο, είναι βέβαια ψεύδος η ματαιοπονία. Κάθε τυχαίο ύποκειμενο μπορεί να έχει δικαίο η μπορεί να έχει άδικο. Μπορεί με τό αίσθημα του να συμπαθεί' δεν μπορεί να κρίνει. Άν τυχαία λειτουργούσε τό πνεύμα, τότε όλες αυτές οί συζητήσεις που κάνουμε έδω πέρα, δε θα είχαν καμμίαν αξία, κανένα βάθος, αλλά και η ίδια η αξία του ωραίου, θα ήταν κάτι τό ασύλληπτο και γι' αυτό και ανύπαρχο για την ανθρώπινη συνείδηση. Άν όμως παραδεχόμαστε πώς τό πνεύμα πουθενά δε λειτουργεί τυχαία και πώς δεν είναι τόσο απελπιστική η θέση του εξαιρετικά στην περιοχή της τέχνης, τότε τίποτε άλλο δε μας μένει παρά να δεχτούμε πώς η αισθητική μας συγκίνηση και η αισθητική μας κρίση ασφαλίζονται από όρους, που δεν μπορεί να είναι τυχαίοι, ύποκειμενικοί και ύποταγμένοι στις ιδιοτροπίες της χρονικής εξέλιξης, γιατί τότε η θεμελίωση της αισθητικής κρίσης και της αισθητικής συγκίνησης θα ήταν και αυτή τυχαία και ύποκειμενική και ρευστή σαν τό χρόνο και η δικαίωσή τους θα ήταν χωρίς σημασία.

Άλλα όροι σταθεροί, άπαρασάλευτοι, αντικειμενικοί δεν μπορεί να υπάρχουν άλλοι παρά εκείνοι που βρίσκονται πέρα από την έμπειρία, πέρα από την ιστορία, όροι ύπερπειρικοί, ύπερϊστορικοί, και άς τούς πούμε άφοβα, με την ουστή τους όνομασία, a priori. Τέτοιοι είναι οί όροι που ως έδω καθορίσαμε.

* *

Οί άρνητές των a priori αισθητικών όρων, που θα ήθελαν να είναι συνεπείς με τον έαυτό τους, θα έπρεπε να όμολογήσουν, πώς όλες οί αισθητικές κρίσεις γι' αυτούς είναι ύποκειμενικές και άμφιβολές, πώς αλλάζουν οί άνθρωποι, οί γνώμες των, οί αισθησεις των, οί αντίληψεις των και πώς παράλληλα αλλάζει και η τέχνη: πώς όλοι οί άνθρωποι δεν αλλάζουν ταυτόχρονα' άλλοι άργοπορούν, πιστεύοντας πώς

καίου, η ιδέα του δικαίου η ιδέα της κοινωνικής τάξης κ.τ.λ. Άλλα να λές: υπάρχει μία αληθινή αστρονομική έπιστήμη, αυτή του Πτολεμαίου, η αυτή του Νεύτωνα, η αυτή του Αϊνστάϊν, και άλλο να λές: η αίτιότητα είναι ό a priori όρος κάθε φυσικής έπιστήμης.

στά παλιά βρίσκουν τις μόνες αιώνιες καλλιτεχνικές αξίες, άλλοι πιστεύουν προς καινούργιες, πιστεύοντας πώς αυτοί άνακάλυψαν την αληθινή τέχνη για την έποχή τους. Άλλα βέβαια όλοι αυτοί βρίσκονται σε πλάνη. Η αλήθεια είναι πώς δεν υπάρχει κανένα σταθερό κριτήριο, που θα μας έπρεπε να πούμε ποιος έχει δικαίο. Όλα είναι ρώτημα και χάος. Και έχει ίσως και κάποια ποιητική χάρη η τραγική αυτή άγνωσία του σχετικισμού.

Οί άρνητές του αισθητικού a priori, που θα ήθελαν να είναι συνεπείς με τον έαυτό τους, θα έπρεπε να ύποστηρίζουν, πώς μία που δεν υπάρχουν παρά μονάχα ύποκειμενικές ροπές στην τέχνη του κάθε άτομου, της κάθε κοινωνίας, της κάθε έποχής, η διάκριση άνάμεσα σε αισθητική κρίση και σε συμπάθεια πρέπει να καταλυθεί και κάθε συζήτηση η και συνενόηση γύρω σ' ένα έργο τέχνης θα πρέπει να θεωρείται τυχαία και άκυρη. Δεν θα είχαν δικαίωμα να μιλούν για αντικειμενικότητα οποιασδήποτε φύσεως, για «ποίηση καθαυτή», για «γνήσια», για «αξία», για «νομοθετικά έργα», για καλύτερα η για χειρότερα έργα τέχνης, για όλες αυτές τις αξιολογήσεις, για τις όποιες είναι αναγκασιόμεις να μιλάει όποιος δε θέλει να απέχει από κάθε κρίση. Όλα αυτά, αν δεν υπάρχουν ένα αντικειμενικό κριτήριο, θα μετατρέπονταν σε άκυρους προσωπικούς ίσχυρισμούς, σε άσύδοτα συναισθημάτα, η, καθώς λέει ό Σέφερης, σε «συμπάθειες».

Όσο όμως οί άρνητές του a priori στην τέχνη έπιμένουν να μιλάνε για «αξία έργα», για «γνήσια», για «νομοθετικά έργα», για «αντικειμενικές κρίσεις» που αντίδιαστέλλονται από την άπλη «συμπάθεια», πρέπει να παραδεχτούν και τούς όρους, που μόνο τούς δίνουν τό δικαίωμα να μιλούμε έτσι: και αυτοί οί όροι βέβαια να ισχύουν άτομικά και τυχαία, αλλά θα ισχύουν ύπερατομικά, αναγκαστικά, αντικειμενικά.

Άν οί άρνητές του a priori στην τέχνη δέχονταν την απόλυτη σχετικότητα της αισθητικής κρίσης, τότε η σκέψη τους θα είχε μίαν έσωτερική άκοιούθια, και η συζήτηση θα μεταθέτονταν σ' ένα άλλο γενικότερο αλλά καιρίο προβληματικό σημείο, στο σημείο όπου χωρίζεται η πραγματικότητα από την πλατωνική σκέψη, στο πρόβλημα γενικά αν υπάρχει ό νοός σαν άρχη κάθε πνευματικής εκδήλωσης.

Τό να θέλουν όμως από τη μία μεριά να κρίνουν αντικειμενικά και να διακρίνουν αντικειμενική κρίση από ύποκειμενική συμπάθεια, και από την άλλη πάλι να αρνιούνται ένα αντικειμενικό κριτήριο, λυτρώμενο από τη σχετικότητα κάθε ιστορικά θεμελιωμένης έμπειρίας, δείχνει πώς δε μιλούμε κριτικώς για αντικειμενικότητα, πώς άνάμεσα σε συμπάθεια

καί αντικειμενική κρίση δεν υπάρχει γ' αυτούς ποιοτική αλλά μόνο ποσοτική διαφορά, πώς κάθε τι που θα επιβάλλεται ως όρατο, θα γίνεται στο τέλος νομοθετικό έργο, ποίηση καθ' αυτή, και τότε ο κριτικός σωστά θα πρέπει να λέγεται ραβδομάντης, γιατί θα μαντεύει τὰ έργα που μέλλουν ιστορικά να επιβληθούν. Γιατί όμως τὰ έργα που ιστορικά επιβληθήκανε, ή που θα επιβληθούν, είναι έργα με αντικειμενική αξία, και όχι άλλα που δεν επιβληθήκανε ή που ποτέ δε θα επιβληθούν, αυτό, χωρίς κάποιο υπερϊστορικό κριτήριο, ποιός ποτέ μπορεί να το εξηγήσει;

* *

Ο Σεφέρης, από τη μία μεριά, με κάθε δυνατή έμφαση, τονίζει το άσημαντο του ιστορικού κύρους για το έργο τέχνης. «Αξιο δε γίνεται ένα έργο, ούτε γιατί είναι καθιερωμένο, ούτε γιατί μέλλεται να καθιερωθεί. Ακόμη λιγότερο μπορεί ο Σεφέρης να παραδεχτεί, πώς οι αισθητικές κρίσεις είναι πάντα από τη φύση τους υποκειμενικές και αμφίβολες. Από την άλλη όμως μεριά δεν καταφεύγει για να τις στηρίξει στις α priori αρχές της τέχνης, που και αν υπάρχουν, τις θεωρεί άχρηστες για τη θεμελίωση της αντικειμενικής αισθητικής κρίσης.

Αφού έτσι άρνηθεί και τις αντικειμενικές αισθητικές κρίσεις τις στηριγμένες σε α priori αρχές, και τον άκρωτο υποκειμενισμό, μάς δίνει με τις ακόλουθες διατυπώσεις το δικό του το αντικειμενικό αισθητικό κριτήριο.

«... Αλλά ο κανόνας αυτός δεν έχει νομοθετηθεί από καμιά άφηρημένη θεωρία...». «Οχι. Οποίος θέτει τέτοιους κανόνες τέχνης, ή ακριβέστερα, διαπιστώνει την ύπαρξή τους, δε λειτουργεί αισθητικά, αλλά θεωρητικά, δε νομοθετεί με το αίσημα αλλά με τη σκέψη, με την άφηρημένη θεωρία. Συνεχίζω: «Αλλά ο κανόνας αυτός δεν έχει νομοθετηθεί από καμιά άφηρημένη θεωρία, ή οποία και νάναι, έχει νομοθετηθεί από τη σειρά όλων των αξιων έργων τέχνης...» Ποιά όμως είναι τα αξία έργα τέχνης και πώς τα ξεχωρίζουμε από τα άναξία; Με τι κριτήριο κάναμε την έπιλογή; Για να βρούμε το κριτήριο μας, πρέπει πρώτα να γίνει αυτή η έπιλογή, που ακριβώς πάλι αυτή προϋποθέτει το κριτήριο μας. Δε φαίνεται αυτό σαν φαλλος κύκλος;

Αλλά ως παραμερίσωμε αυτή την αντίρρηση προσωρινά. Προχωρούμε: «... των αξιων έργων τέχνης, που με το πέρασμα του καιρού μάς φωτίζουν, μ' ένα φως όλο και περισσότερο νέο, όλο και περισσότερο σταθερό (!)». Τη φράση αυτή την είχα σημειώσει από

την πρώτη φορά. Αλλά επειδή μ' ένδιεφερε να δώσω πρό παντός τη δική μου θέση, δεν είχα λόγο να αναλύω φράσεις και σκέψεις που προδίνουν τις αδυναμίες της αντίθετης θέσης. Αυτή τη φορά ο Σεφέρης μάς δηλώνει, σχετικά με τη φράση αυτή, πώς είχε προσέξει κάθε λέξη για να εκφράσει την ιδέα του (!)

Και όχι μόνο αυτό αλλά επαναλαμβάνει την ίδια σκέψη με την ακόλουθη διατύπωση: (Δουλεία του μελετητή του ώραίου, του κριτικού, είναι) «να παρουσιάσει ένα σύνολο από τα γνωστά. (Σ. Γ. τα γνωστά ή τὰ αξία;) και τὰ καινούργια έργα, κτιζόντας το έτσι ώστε να είναι διάφορο και να συμπληρώνει την αλήθεια που το παραδύσασε οι παλαιοί. Η άκόμα καλύτερα: να παρουσιάσει μια όψη της φέχνης που τη συνθέτουν τα παλιά έργα αλλά γ μ ένα (μολονότι πάντα πιστά στον έαυτο τους) από τὰ νεώτερα έργα, (Σ. Γ. τὰ παλαιά αλλάζου από τὰ νεώτερα ή αλλάζει ή συνθετική όψη του συνόλου;) που ήρθαν να προστεθούν σ' αυτά και από την καινούργια και τη μοναδική προοπτική του» (!).

Θέλωμε να δώσωμε την ευμνέστερη για την άποψη του συνομιλητή μας έρμηνεία σ' αυτές τις φράσεις. Έδώ χιτζεται ο κανόνας της τέχνης, ο κανόνας με τον όποιο έχει να δουλέψει και ο κριτικός. Ας δούμε πώς. Ας υποθέσωμε που «θεία χάριτι» βρήκαμε όλα τὰ αξία (τα γνωστά) έργα όλων των αιώνων. Μέσα σ' αυτά έχει παρακαταθεθεί ή ούσια της ώραιότητας όπως ο άνθρωπος την έζησε. Σε κάθε έποχή, σε κάθε έργο κρύβεται μια όψη της ώραιότητας αυτής. Τώρα θα συνθέσωμε όλα αυτά τὰ έργα, όλες αυτές τις κατά μέρος ώραιότητες. Και από τὰ κατά μέρος, με τη σύνθεση, θα φθάσωμε στο όλο, σε μια οργανική ολότητα. Αυτή ή ολότητα είναι το όριο όπου έφθασε ή ώραιότητα, και αισθητικός κανόνας είναι αυτός που εκφράζει αυτό το όριο, μέσα στο όποιο συμπερίλαμβάνεται ή ώραίο υπάρχει ως τὰ σήμερα. Αυτή φυσικά ή διαδικασία γίνεται κάθε στιγμή, από κάθε άνθρωπο.

Αμα όμως παρουσιασθεί ένα νέο αξιο έργο, οι κοινοί θνητοί δεν τὸ αναγνωρίζουν, αλλά ο ραβδομάντης κριτικός θα τὸ διακρίνει. Γίνεται άμέσως μια άνασύνθεση της παλιάς ολότητας των έργων τέχνης μαζί με το νέο έργο «που ήρθαν να προστεθεί» σ' αυτήν. Το άθροισμα του όλου αλλάζει, το όριο αλλάζει, ο κανόνας αλλάζει. Κάθε στιγμή ο κανόνας είναι διαφορετικός και όμως είναι και αντικειμενικός, με την έννοιαν ότι είναι ο κάθε φορά πληρέστερος κανόνας.

Ο κανόνας αυτός που πάντα αλλάζει

(1) Νέα Γράμματα Ε', σελ. 93.

(2) Loc. cit. σελ. 94.

κατὰ τὰ νεώτερα έργα (αυτὰ που είναι ή θα γίνουν αξία και γνωστά) βρίσκεται σε άδιάκοπη ρευστότητα και γένεση. Γίνετα α μ μέσα στο χρόνο «γίνεται» συσσωρευτικά με την προσθήκη των νεώτερων στοιχείων που πηγάζουν από τὰ νεώτερα έργα.

Αλλά αυτός ο κανόνας έχει και μίαν άλλη ιδιότητα είναι προοδευτικός. Μας φέρνει, καθώς είναι στηριγμένος κάθε ώρα σε μίαν ευρότερη βάση, «φως όλο και περισσότερο νέο, όλο και περισσότερο σταθερό (!)». Ο κανόνας αυτός όλο και συμπληρώνεται. «Ετσι ο κανόνας, ο άμείλικτο κατάνω, όπως τον λέει ο Σεφέρης, με τον όποιο δουλεύει ο τεχνίτης είναι πολύ πληρέστερος σήμερα από κάθε άλλη έποχή. Μπλερ ή τέχνη να μην προοδεύει, αλλά προοδεύει ο κανόνας της και ή κριτική της. Και όταν λέμε προοδεύει, έννοούμε πώς συνεχίζεται προοδευτικά.

Ας δούμε από πιο κοντά αυτόν τον άμείλικτο και όμως μεταβλητό και προοδευτικό κανόνα. Είπαμε, ότι είναι το όριο που περικλείνει κάθε φορά όλες τις κατακτημένες όψεις του ώραίου. Και το είπαμε για να καλύψωμε μια άσάφεια που υπάρχει σε όλες αυτές τις σκέψεις και που τώρα είναι καιρός να ξεσκεπάσωμε.

Μπορεί να σχηματιστεί από την βαθμιαία σύνθεση όλων των όψεων του ώραίου ένας κανόνας; Κατὰ ποίο νόμο γίνεται αυτή ή σύνθεση των όψεων του ώραίου;

Βέβαια δεν μπορεί να σχηματισθεί ένας κανόνας από το μηχανικό άθροισμα διάφορων όψεων. Αυτές οι όψεις μπορεί να είναι άντιφατικές, άλληλοσυγκρουόμενες και τότε ένας κανόνας δεν μπορεί να σχηματισθεί. Ακόμη λιγότερο μπορεί να σχηματισθεί έπαγωγικά από την έπιλογή των κοινών στοιχείων. Αυτό θα ήταν μια άυθαιρεσία που θα κατάρτεφε την άδιαίρετη σύσταση κάθε έργου τέχνης.

Για να γίνει ένας κανόνας από όλες αυτές τις όψεις του ώραίου προϋποθέτουμε τὸ σιωπηρό ή ένότητα των όψεων του ώραίου, ή δυνατότητα της οργανικής σύνθεσης όλων των έργων τέχνης. Αυτή ή σιωπηρή προϋπόθεση είναι πρώτα απ' όλα λογικά άναγκαία, ώστε πρέπει να την κάνουμε και αν δεν την θέλει ο συνομιλητής μας. Αλλά πιστεύω πώς τη θέλει και τη διαβλέπει, όταν λέει, ότι μέσα στον κανόνα αυτόν θα ζουν και τὰ παλαιά έργα, αλλά γ μ ένα από τὰ νεώτερα έργα, αλλά και πάντα πιστά στον έαυτο τους. Πιστεύω πώς τη θέλει και τη διαβλέπει ο συνομιλητής μου, όταν λέει, πώς το νεώτερο έργο συμπληρώνει τὰ παλαιά, και άκόμα όταν λέει, ότι ο κανόνας αυτός μάς φωτίζει πάντα με ένα φως σταθερότερο και πώς κάθε καινούργ-

γο έργο επιβεβαιώνει και μαζί με τὰ βάλλει τον κανόνα και τὸ νόημα των παλαιότερων έργων. Όλα αυτά δε θα μπορούσε να τα είναι ο κανόνας, αν δεν ήπρηχε ή δυνατότητα της οργανικής ένότητας των ιστορικών μορφών του ώραίου.

Αλλά ή οργανική τούτη ένότητα προϋποθέτει άναγκαστικά μίαν ένωτική αρχή, σταθερή, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο κανόνας κατὰ τὸν όποιο απαρτίζεται από τὰ ποικίλα στοιχεία της ή ίδια τούτη οργανική ένότητα. Αυτός ο κανόνας προϋποθέτεια κάθε φορά που θα άντικρύσωμε την ιστορική εξέλιξη της τέχνης στην ένότητά της. Δε βγαίνει λοιπόν από την ιστορική εξέλιξη, υπάρχει λο γικὰ πριν απ' αυτήν, αφού χωρίς αυτόν τον κανόνα χάνει ή ιστορική εξέλιξη την ύπόστασή της, σαν ένότητα οργανική.

Μόνο διότι υπάρχει μια κοινή αρχή, ένας κανόνας του ώραίου, μπορεί να υπάρξει ή οργανική ένότητα των μορφών του ώραίου. Μόνο διότι υπάρχει μια τέτοια ένότητα μπορεί ένα νέο έργο να συνυπάρχει με τὰ παλαιά, κάτω από τον ίδιο κανόνα ή από τους ίδιους κανόνες, που και αυτοί πρέπει τελικά να άναγονται σε έναν κανόνα. Μόνον αν δεχτούμε έναν τέτοιο κανόνα α priori, μπορεί ύστερα σ' αυτόν στηριγμένοι, να φτιάξωμε ιστορικούς κανόνες, αισθητικές κρίσεις, για κάθε έποχή ή για κάθε έργο, με αντικειμενικό κύρος γιατί αν αυτούς τους κανόνες τους σχηματίσαμε χωρίς κανένα σταθερό υπερϊστορικό θεμέλιο, θα πέφαμε, παρ' όλες τις προσπάθειές μας, στην άπόλυτη άνομία.

Ο Σεφέρης δεν κηρύσσει την άπόλυτη άνομία του ώραίου, ούτε τον άπόλυτο σχετικισμό. Ρητά διακρίνει συμπάθεια από αντικειμενική κρίση και έμφαντικά μάς μιλεί για τον άμείλικτο κανόνα της τέχνης. Θέλει έναν κανόνα, που να έχει μίαν αξία άνώτερη από τις υποκειμενικές διαθέσεις και τις ιδιοτροπίες των καιρών και των ανθρώπων. Αλλά θέλει αυτός ο κανόνας να μην είναι άπόλυτος, α priori. Μία που δεν τὸν θέλει α priori, θα είναι βέβαια α posteriori και δε θα είναι έτσι άπόλυτος, αλλά θα μπορεί να έχει, πιστεύει ο Σεφέρης, ένα κύρος άνώτερο από την άπόλυτη σχετικότητα. Ακριβώς σε όσες φράσεις του αναφέραμε πριν, φαίνεται ή προσπάθειά του να φτιάξει έναν τέτοιο κανόνα. Τώρα όμως βλέπομε, πώς αυτός ο κανόνας, αν ο Σεφέρης σκεφθεί τη σκέψη του ως την άκρη, προϋποθέτει κι' όλος έναν άλλο κανόνα α priori, δηλαδή αυτόν ακριβώς που θέλει ν' άποφύγει και που έν τούτοις υπάρχει σά μια άναπόφευκτη ομολογία πίσω από όλα όσα μάς λέει.

Οι φράσεις του Σεφέρη που άντέγραφα ή δεν μπορεί να έννοηθούν ή ύποβαστάζονται από την σιωπηρή προϋπόθεση της

(1) Σεφέρης, Νέα Γράμματα Δ', σελ. 624.

(1) Loc. cit. Δ', σελ. 624 και Ε', σελ. 93.

δργανικής ένότητας των μορφών του ωραίου και του κανόνα, που αναγκαστικά τη θεμελιώνει και την προσδιορίζει.

Και έτσι εξηγείται γιατί με τόσο ησυχία και αυτοπεποίθηση ο Σεφέρης μιλάει για «ποίηση καθαυτή» για «νομοθετικά», για «γνήσια», για «άξια» έργα τέχνης, που από τη σύνθεση τους θα προκύψει ο μ η α priori αλλά αμείλικτος κανόνας της τέχνης. Από τη σύνθεση των αξίων έργων τέχνης θα προκύψει ο κανόνας, από τον οποίο θα πρωταμάθουμε ποιά είναι τα αξια έργα τέχνης. Και αυτόν τον φαύλο κύκλο μπορεί να τον παραδεχτεί, με απόλυτη μακαριότητα, αφού μέσα του σιωπῆρα προοιτι την παρουσία του κανόνα, που κιόλας έχει αντικειμενικά κρίνει και ξεχωρίσει τα αξια έργα και με τον οποίο θα οδηγηθεί έτσι, όχι πια στην άπλησ συμπαθεια, αλλά στην αντικειμενική κρίση του ωραίου.

Το συμπέρασμά μας λοιπόν είναι πώς τα αξια έργα τέχνης δεν μπορεί να σχηματίσουν τον κανόνα που τους ζητάει ο Σεφέρης και γενικότερα, πώς από τα ίδια τα πράγματα δεν μπορεί να συναχθεί ο νόμος που θα τα κρίνει. Το δίλημμα ή να παραδεχτούμε έναν κανόνα α priori στην τέχνη ή να πέσομε στην απόλυτη σχετικότητα και στο τυχαίο, δεν παρακάμπτεται με κατασκευές που πάν να τοποθετήσουν την αντικειμενικότητα μέσα στον κόσμο της εμπειρίας.

**

Ο Σεφέρης, προσπαθώντας να απομακρύνει τους αισθητικούς κανόνες από την περιοχή του α priori, μάς λέει ακόμα, πώς η τέχνη, ο μ μέσο επικοινωνίας, είναι «άνθρωπινή υπόθεση» και επομένως και οι κανόνες της θα είναι σχετικοί, μιά που άφοροδν «άνθρωπινες υποθέσεις», «πράγματα καιρικά, όπως είναι τα έργα των ανθρώπων και οι αισθήσεις μας, και οι γνώσεις μας...» Γι' αυτό «... με κανένα τρόπο δεν επιτρέπεται να υποστηρίζουμε πώς το αιώνο και το απόλυτο υπαγορεύουν κανόνες αιώνιους και απόλυτους, που αν τους παραβώ, δεν μπορώ να κάνω καλή τέχνη»(!).

Το ότι οι «άνθρωπινες υποθέσεις» είναι καιρικές και σχετικές, αυτό δεν είναι διόλου λόγος να είναι καιρικοί και σχετικοί και οι κανόνες που διέπουν αυτές τις υποθέσεις. Το μεγαλείο του πνεύματος είναι ακριβώς, ότι την αδιάκοπη ροή των ανθρώπινων μπορεί να την κυριαρχεί με νόμους αιώνιους (?). Έτσι με τις α priori αρχές της

(1) Loc. cit. σελ. 88-89.

(2) Καθώς λέει και ο Goethe: Με το «γινόμενο» που αιώνα δρώ και ζει τα έρα δέμα του έρωτα ως σās δένουν, και ότι μιά τρέμουσα αίσθηση σαλεύει έδω κ' έκει, σε στοχασμούς στερηώστε το που πάντα μένουν.

φύσης, έτσι με τον α priori νόμο της κοινωνικής ζωής, έτσι αναγκαστικά και με τους α priori κανόνες της τέχνης.

Το να ανυψώνομε αθαίρετες καιρικές αντιλήψεις σε αιώνιους νόμους, αυτό βέβαια συμβαίνει και είναι κακό. Άλλ' αυτό διαφέρει από το να αξιολογούμε τις ανθρώπινες υποθέσεις και τις καιρικές μας αντιλήψεις, αναφέροντάς τις στους θεμελιακούς νόμους του πνεύματος, που είναι και πρέπει να είναι αιώνιοι γιατί το πνεύμα, αν είναι κάτι, είναι ακριβώς κάτι που λειτουργεί τελικά κατά ώρισμένους και απόλυτους νόμους. Άλλοιώς, αν ή λειτουργία του δεν έχει τέτοια όρια και τέτοιους όρους, τότε δεν είναι τίποτε παρά μία κούφια λέξη, που σκεπάζει απειράριθμες τυχαίες, ασύνδετες και αξιολογικά αδιάκριτες εκφάνσεις της ανθρώπινης ψυχολογίας.

Άμα βλέπομε πώς για το Σεφέρη, χωρίς κανένα περιορισμό, ή γνώση, βαλμένη στην ίδια μοίρα με τις αισθήσεις μας, γίνεται ανθρώπινη υπόθεση, καιρική και σχετική και πώς ή ανθρώπινη σκέψη, έκτος από τα μαθηματικά, γίνεται ένα μίγμα αλήθειας και πλάνης, τότε βέβαια ή διαφωνία μας γίνεται καθαρωάτη. Τότε ούτε καν αρχές γνώσης α priori δεν υπάρχουν. Όλα τότε τα στοιχεία του πνεύματος —και όχι μερικά μόνο— είναι σχετικά, και περισσεύει, σάν εξαίρεση, από την άποψη αυτή ανεξήγητη, ή αντικειμενικότητα της μαθηματικής σκέψης (!).

Άν είναι έτσι όμως, τότε πρέπει να παραδεχτούμε συνειδητά και ανεπιφύλακτα και τις συνέπειες. Καμιά απόφαση δεν έχει κύρος και ή υποχρεωτικότητα για τους τρίτους, καμιά συζήτηση δεν έχει μιά σταθερή βάση. Άλλα πούδς άνθρωπος του πνεύματος μπορεί, χωρίς να διαψεύσει τον ίδιο τον εαυτό του, να υποταχτεί σε μιά τέτοια μοίρα ;

Γ'. Ο ΝΟΜΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΔΟΤΟΥ.

Ός τώρα διαπιστώθηκε ή ανάγκη να δεχτούμε την ιδέα του ωραίου, σάν ένα α priori κριτήριο ωραιότητας, έναν άπαρασάλευτο γενικώτατο αισθητικό κανόνα, που υπάρχει πίσω από όλες τις δυνατές μορφές του ωραίου, μιά πρώτη αρχή, που ή μερική της πραγμάτωση κάθε φορά δίνει αξια στα έργα των θνητών και τα κάνει έργα αθανασίας.

Άλλα μπορεί ακόμα να μās αντιτάξουν, πώς και αν είναι αναγκαία ή παραδοχή της ιδέας του ωραίου, ένας βασικός αισθητικού κανόνα που θεμελιώνει την αντικειμενικότητα του ωραίου, δεν μπορεί να παραδεχτεί κανείς, πώς στην περιοχή της τέχνης υπάρχουν και πιο συγκεκριμένοι αισθητικοί νόμοι, όπως ο νόμος του μεταδοτού ή, ειδικότερα για την ποίηση, ο νό-

(1) Σ ε φ ε ρ η loc. cit. σελ. 98.

μος της έλλογης νοηματικής άλληλουχίας. Γι' αυτό πρέπει τώρα να ξεετάσωμε, πώς ακριβώς από την ίδια αντικειμενική φύση του ωραίου προκύπτουν αναγκαστικά πιο συγκεκριμένοι αισθητικοί κανόνες με αντικειμενικό κύρος, που τους παραδέχονται σιωπηρά και εκείνοι ακόμα που φανερά τους άποκροούν.

**

Άν ή αισθητική συνείδηση λειτουργούσε προσδιορισμένη μόνο από τις αισθήσεις, καμιά δεν θα ύπηρχε βεβαιότητα πώς μπορεί αυτό που συγκινεί αισθητικά τον έναν άνθρωπο να συγκινήσει και τον άλλον. Το αισθητικό αίσθημα θα ήταν κάτι άμετάδοτο, ακριβέστερα, τυχαίο, όχι αναγκαστικά μεταδοτό. Για να είναι αναγκαστικά μεταδοτό, πρέπει να ύπάρχει μιά ταυτότητα κατά τη λειτουργία των συνειδωτών και επειδή αυτή ή ταυτότητα δεν μπορεί να ύπάρχει στην ύλη της ψυχής, στο αισθητικό περιεχόμενο, γι' αυτό, αν θέλομε να στηρίξομε το μεταδοτό του αισθητικού αίσθηματος, πρέπει να υποθέσομε αναγκαστικά πώς πηγάει από τις κοινές σε κάθε άνθρωπο δυνατότητες της θεωρητικής συνείδησης.

Δεν άρκει λοιπόν για να θεμελιώσομε το μεταδοτό, σάν κανόνα α priori, να σταθώμε στη δυνατότητα άπλως του μεταδοτού, πρέπει ακόμα να παραδεχτομε την αναγκαιότητα του. Πρέπει, αν πιστεώσομε στην αντικειμενικότητα του ωραίου, να μπορώμε να λέμε: αυτό το έργο, επειδή είναι ωραίο, πρέπει να το αισθανθούν και όλοι ως ωραίο. Όσοι δεν το αισθάνονται έτσι, ύστεροδν πνευματικά, γιατί δε λειτουργεί αισθητικά ή συνείδησή τους. Και ή συνείδηση πρέπει να λειτουργεί και αισθητικά.

Τούτο το «πρέπει» όμως, δε θα μπορώσε να ειπωθεί, αν ή αισθητική νόηση δεν πηγάε α πο κ λ ι σ τ ι κ ά από ένα αισθημα που στηρίζεται σε στοιχεια κοινά για κάθε θεωρητική συνείδηση. Είδαμε όμως πώς ακριβώς αυτό συμβαίνει. Ένω όλα τα άλλα αισθήματα, που πηγάζουν από τις αισθήσεις μένουν προσωπικά και άμετάδοτα, το αισθητικό αίσθημα είναι το μόνο, που κατά τον ίδιο τρόπο ύπαγορεύεται και επιβάλλεται από ένα έργο τέχνης σε όλες τις συνειδήσεις, όσες μπορεί να λειτουργήσουν θεωρητικά, συνθέτοντας ελεύθερα τις ψυχικές τους δυνατότητες, φαντασία και σκέψη.

Το αισθητικό αίσθημα που δημιούργησε το έργο, και που το έργο εκφράζει, πρέπει να είναι μεταδοτό και σε κάθε άλλον άνθρωπο. Και ή, μπρος σ' ένα έργο αισθάνεται αισθητικά ο ένας άνθρωπος, θα πρέπει να το αισθάνεται και ο άλλος, ή τότε το έργο δεν πηγάει από τα κοινά σε όλους μορφολογικά στοιχεία της θεωρητικής συνείδησης στην ελεύθερη συναφή τους και όταν δεν πηγάει από αυτά τα στοι-

χεία, δεν είναι και δεν μπορεί να είναι έργο αισθητικό.

Άπό μίαν άλλη άποψη, την άποψη την αντικειμενική, θα μπορούσαμε να πούμε, πώς το «πρέπει» του μεταδοτού δε θα ήταν δυνατό, αν δεν ύπηρχε κάτι αντικειμενικά ωραίο. Άν όμως τουτό ύπάρχει, και ύπάρχει και ή καθαρή αισθητική συνείδηση για να το συλλάβει, τότε δικαιωματικά σκεπτόμαστε, πώς έχει αξια να λειτουργούν αισθητικά όλες οι ανθρώπινες συνειδήσεις και τότε πρέπει να αισθάνονται όλες ως ωραία τα αξια, τα νομοθετικά έργα, τα καθαυτά ωραία. Το αισθητικό αίσθημα θάνα καθολικό, θα συμπίπτουν οι κρίσεις όλων όσοι μπορούν να λειτουργήσουν αισθητικά. Και ή σύμπτωση αυτή είναι μαζί και μετάδοση. Ωστε, διότι ύπάρχει μιά ιδέα του ωραίου και μιά ή μορφή λειτουργίας της αισθητικής συνείδησης, γι' αυτό το είναι μεταδοτό το ωραίο, γι' αυτό το ίδιο έργο με πο ο ρ ε ι να είναι ωραίο για όλους και ακόμη το ίδιο έργο πρέπει να είναι ωραίο για όλους, δημιουργούς και θεωρητές της τέχνης.

Ο νόμος αυτός του μεταδοτού είναι νόμος α priori, διότι δεν πηγάει από την εμπειρία, αλλά άμεσα από την ίδια την ούσια του ωραίου και δε χωρίζεται άπ' αυτή. Ο νόμος αυτός λέει στον ποιητή: πρέπει, ετι γράφεις να είναι μεταδοτό. Δεν έχει καμιά σημασία αν δε σε καταλαβαίνουν και μάλιστα αν αισθητικά δε σε καταλαβαίνουν οι άνθρωποι. Άρκει να πρέπει να σε καταλάβουν. Και όσο το έργο σου μετέχει στη μίαν κοινήν αντικειμενική αρχή του ωραίου, πρέπει να σε καταλαβαίνουν.

**

Ο Σεφέρης το μεταδοτό του ωραίου, δηλαδή την αντικειμενικότητά του από την έποψη της κατανόησης, όχι μόνο την άρνείται, αλλά και τη ζητάει. Δικαιολογεί όμως την ανάγκη της κατά διάφορο τρόπο... «Επειδή ο κίνδυνος της ποίησης είναι ή υπερβολική ύποκειμενικότητα, που θα την οδηγούσε στο τέλος ως το σημείο να μην έχει κανέναν άκροατή, οι ποιητές προσπάθησαν πάντα να είναι όσο γίνεται περισσότερο αντικειμενικοί...» (!). Ωστε μιά συγκριτάβαση προς το άκροατή ατήριο κάνει τους ποιητές αντικειμενικούς στην έκφρασή τους ;

Για την ποίηση καθαυτήν οι άκροατές δεν ενδιαφέρουν διόλου. Άν ύπάρχουν, τόσο το καλλίτερο για την ανθρωπότητα και την έξάπλωση του πολιτισμού της. Άν όχι, τόσο το χειρότερο γι' αυτήν ή ποίηση όμως δε χάνει τίποτε απόλυτως. Άν ή ποίηση, γενικά ή αισθητική συγκίνηση, μπορούσε να είναι καθαρά ύποκειμενική, καθώς ή

(1) Σ ε φ ε ρ η loc. cit. σελ. 106.

μουσική συγκίνηση, κανένας δε θα μπορούσε να της αφαιρέσει το δικαίωμα να είναι απόλυτα υποκειμενική, αμετάδοτη σε κάθε τρίτον. Το ότι δε θα ένδιεφερε τότε ή ποίηση την ιστορική ζωή, αυτό δε θα μείωνε την έσωτερική της αξία, που μόνη έχει σημασία από τη σκοπιά της ιδέας του ώρατου.

Όποιος όμως δέχεται πώς το αισθητικό δε ν είναι ούτε αισθησιακό ούτε μεταφυσικό, αλλά στηρίζεται μονάχα σε κοινά μορφολογικά στοιχεία της συνείδησης, και έτσι, αποκλείοντας τη δυνατότητα κάτι καθαρά υποκειμενικό να είναι και ώρατο, — μπορεί να είναι κατά τα άλλα και αξίω και ευχάριστο — δέχεται αντίθετα πώς κάτι ώρατο είναι αναγκαστικά και μεταδοτό, αυτός μονάχα μπορεί να ζητάει από την τέχνη αντικειμενικότητα, χωρίς να την περιορίζει από λόγους εξωτερικούς και πνευματικά άσημαντους.

***

Οι ποιητές που μόνο από συγκρατημένη για το άκροατήριό τους ή από οποιαδήποτε υποκειμενική διάθεση πασχίζουν να κάνουν το κατά δύναμη για να γίνουν αντικειμενικοί, αισθησιάζονται συχνά με τη σκέψη της σχετικότητας και της υποκειμενικότητας κάθε πνευματικής έκδηλωσης. Τους άρρσει τότε να παίζον το ρόλο των μεγάλων απόκλιων της τύχης, των υποκειμενικότητων των εξαίρετων, των σπάνιων, που ξεχωρίζουν από τις άλλες τις κοινές υποκειμενικότητες, των πρωτοπόρων στις ιδέες και στις μορφές, που οι πάντα καθυστερημένοι μέτριοι σύγχρονοί τους δε διακρίνουν, ενώ αυτοί μόνοι τις ανακαλύπτουν σαν τη βαθύτερη έκφραση της εποχής των και της ψυχικής της άγωνίας. Ήδονίζονται και σκέπτονται πώς είναι αυτοί οι ευαίσθητοτεροι και οι λεπτότεροι και γι' αυτό και οι μοναχικώτεροι και οι υποκειμενικώτεροι των ανθρώπων. Και βέβαια έχουν δίκιο κατά κάποιον τρόπο, γιατί αληθινά ξεχωρίζουν από τα εκατομμύρια άμουσα όντα που μυρμηκιάζουν στη γη' αν και, για τους αληθινούς πνευματικούς ανθρώπους, οι άποστάσεις και οι μοναξίες αυτές ούτε ήδονή φέρνουν ούτε λύπη' είναι κάτι αυτόνοτο, ήσυχα παραδεδεμένο, σαν το νόμο του θανάτου.

Αλλά θα ήθελα τούτους τους άριστοκράτες ποιητές να τους στερήσω από την ευχαρίστηση, την παρηγοριά και την υπερφάνεια που τους δίνει η μοναξία τους. Και δεν το κάνω από κακία' αλλά για να τους βοηθήσω να λυτρωθούν από μίαν αντίληψη, που αντανακλά συχνά επιζήμια στην καλλιτεχνική τους εργασία. Θά ήθελα να τους τόνισα, πώς παρ' όλο τους τον υποκειμενισμό στην έκφραση — ακριβώς γιατί η υποκειμενικότητά τους εκφράζει συναισθήματα διαδομένα στην εποχή τους —

έχουν πολύ περισσότερους άκροατές από άλλους, που έμμένουν στη σφαίρα της αντικειμενικής αισθητικής έκφρασης ή που άνηκουν σε μίαν υποκειμενική διάθεση που δεν είναι πιά διαδομένη στους συνανθρώπους των (!). Οι μέτριοι ρομαντικοί δεν διαβάζονται' οι μέτριοι σύγχρονοι — όσοι βέβαια είναι και συγχρονισμένοι — διαβάζονται και συγκινούνται. Για μένα έχουν και οι δύο την ίδια άμφιβολή αξία. Κάμποσοι πρωτοποριακοί ποιητές μίνορες, που τόσοι στίχοι τους κ' έμένα μ' ένθουσίασαν και με συγκίνησαν, μπορεί να έχουν πολύ περισσότερη απήχηση και πλατύτερη σήμερα, παρ' ο Παράδεισος του Dante, ο Δεύτερος Faust, ή η Ήλιάδα.

Αναφέρω τόσο ύψηλα έργα, για να τονίσω, καθώς το κάνει και ο Σεφέρης, πώς δεν έχει καμιά σχέση η αισθητική προσέλαση στα έργα αυτά, με την άγελαιά συμμόρφωση στα ακαδημαϊκά διδάγματα του σχολείου και του χρόνου και πώς έγω μιλώ για την πρώτη και όχι βέβαια για τη δεύτερη.

Ίσως στον καιρό τους τα έργα αυτά να συγκίνησαν και για χιλίους δυο ψυχολογικούς λόγους που τώρα εξαφανίστηκαν. Ίσως τότε τα υποκειμενικά στοιχεία να ήταν ή αιτία της έπιτυχίας των. Αλλά τώρα που γυμνώθηκαν από όλους τούτους τους υποκειμενισμούς, το αισθητικό και αντικειμενικό απομένει, αν όχι έντελώς καθαρό, πάντως πιά καθαρό παρ' όλους σύγχρονους' και αυτό είναι που τα κάνει δυσπρόσιτα. Πάντα τα υποκειμενικά στοιχεία θα συγκινούν περισσότερο από την καθαρή αισθητική αντικειμενικότητα. Το αντικειμενικό όμως έπιζει επάνω από τις περαστικές ευαίσθητες των εποχών και τις υποκειμενικές ψυχικές των διαθέσεις. Και αυτό που έπιζει είναι ευτόχημα που συμπίπτει να είναι κατά έναν απόλυτο νόμο του πνεύματος το αληθινά αισθητικό, το ουσιαστικά ώρατο. Αλλά έπιζει για τους ελαχίστους. Οι ελάχιστοι αυτοί, που εκφράζονται με μορφές αντικειμενικά αισθητικές είναι πολύ λιγώτεροι από όσους εκφράζουν με άσυγκράτητη ή συγκρατητή υποκειμενικότητα — μιά κοινή στην έποχή τους υποκειμενικότητα — τις άνησυχίες του καιρού των. Οι ελάχιστοι αυτοί είναι πολύ πιά μόνοι από τους παραπονούμενους, τους παρεξηγημένους πρωτοπόρους της έποχής μας. Αλλά και δεν άνωψώνουν σε πρόνομιο και σε τιμή την ένδοξη άκατανοησία που τους περιβάλλει μεσ' στους αιώνες.

Δ'. Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΟΓΗΣ ΝΟΗΜΑΤΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΟΥΧΙΑΣ.

Ό δεύτερος α priori κανόνας που διατυπώσαμε ειδικά για τη λυρική ποιήση είναι

(1) Άν τώρα αυτό που καταλαβαίνουν οι άκροα

ο άκόλουθος: το ποίημα πρέπει να εκφράζει μίαν έλλογη νοηματική άλληλουχία.

Η ποιητική έκφραση είναι ή άπλη καθαρή αίσθηση, ήχος, εικόνα, συγκίνηση, ή είναι αναγκαστικά κάτι πάρα πάνω από καθαρή αίσθηση, είναι νόημα. Με το Σεφέρη είμαστε σύμφωνοι πώς ή ποιητική έκφραση, ή γλώσσα, ή λέξη μ'άς ένδιαφέρουν για το νόημα τους. (!)

Είμαστε όμως άκόμα σύμφωνοι πώς το νόημα της ποίησης δεν προκύπτει από τις λέξεις ή τις φράσεις την καθεμιά χωριστά, αλλά από το συνολικό τόνο της φράσης, της στροφής, της παραγράφου, του κεφαλαίου, και τελικά όλου του έργου. Και επειδή ο συνολικός αυτός τόπος, είναι τόπος που βγαίνει από ένα σύνολο νοημάτων, δεν μπορεί παρ'ά να σημαίνει την ένότητά τους. Μιά ένότητα όμως νοημάτων δεν μπορεί να σημαίνει τίποτ' άλλο παρ'ά ένα δέσιμο νοημάτων άναμεταξύ τους, παρ'ά μιά νοηματική άλληλουχία.

Έτσι αναγκαστικά ο Σεφέρης δέχεται με τις διατυπώσεις του αυτές, πώς το ποίημα εκφράζει μιά νοηματική άλληλουχία. Σ' αυτό λοιπόν δεν υπάρχει, πιστεύω, αντίρρηση. Τώρα θελω να υποστηρίξω πώς τη νοηματική άλληλουχία δεν μπορεί να τη σκεφτεί κανείς παρ'ά σαν έλλογη άλληλουχία.

Όταν λέμε έλλογη νοηματική άλληλουχία, δεν έννοούμε, καθώς νομίζει ο Σεφέρης, «ένα συνειρμό από νοήματα δεμένα με τους κανόνες της αναλυτικής, της έπιστημονικής λογικής». Άλλο διάνοια και άλλο λόγος' άλλο νοηματική άλληλουχία κατά τη διάνοια (δηλαδή κατά τους κανόνες της έπιστημονικής λογικής), άλλο νοηματική άλληλουχία «κατά λόγον» (δηλαδή έλλογη νοηματική άλληλουχία).

Μιά που ρητά αποκλείσαμε από την άρχη και οι δυο την ποίηση σαν άλληλουχία «κατά διάνοιαν», κατά τους κανόνες της αναλυτικής λογικής και της παρατακτικής σκέψης (pensée discursive), δηλαδή της σκέψης της έπιστημονικής, δεν άπομένει και για τους δυο μας παρ'ά ή «κατά λόγον», ή έλλογη νοηματική άλληλουχία, που περιλαμβάνει κάθε τι που νοείται και άνεξάρτητα από τις κατηγορίες της διάνοιας ή και άκόμα και από τους νόμους της λεγόμενης αναλυτικής λογικής.

***

Η ωραιότητα της ποίησης γεννιέται από το νόημα των λέξεων, των φράσεων και της ένότητάς των σ' ένα ρυθμό και σ' ένα τόνο. Η ποίηση δε μ'άς δίνεται όπως

τές τους είναι ωραιότητα ή κάτι άλλο και αν κινούνται μέσα στην αισθητικότητα ή μέσα στον αισθησιασμό, που τυχαία συμβαίνει να είναι κοινός, αυτό είναι μιά άλλη υπόθεση.

(1) Σ ε φ ε ρ η ς loc. cit. σελ. 104. Και στα κύρια όνόματα το νόημα μ'άς ένδιαφέρει, λέει ο Σεφέρης.

ή ζωγραφική ή και ή γλυπτική τα υ τ ο χ ρ ο ν α, αλλά σαν τη μουσική παρατακτικά και συνειρμικά. Άλλά ένώ στη μουσική έχομε συνειρμούς από ήχους, που άπώτερα γεννούν τά μουσικά νοήματα, ένώ της μουσικής όργανο είναι ο ήχος και άμεσα σ' αυτόν άποβλέπει, ή ποίηση άμεσα άποβλέπει στα νοήματα α του ρηματικού λόγου, όχι στον ήχο ή στις εικόνες του. Η ποίηση είναι ή πιά άφηρημένη τέχνη, αυτή που πλησιάζει περισσότερο στον καθαρό λόγο. Τέτοια είναι ή φύση του όργάνου της, ο συνειρμός από νοήματα.

***

Γι' αυτό πιστεύω πώς είναι ή όρολογικά έπικίνδυνο ή και λαθασμένο να λέμε, πώς όργανο της ποίησης είναι οι λέξεις ή ή γλώσσα ή ο λόγος, με την έννοια της ρηματικής διατύπωσης. Όργανο της ποίησης είναι ή όργανική ένότητα των νοημάτων. Νόημα είναι αυτό που νοείται' και αυτό που νοείται είναι περιεχόμενο του νοού. Και νοός και λόγος, στη φιλοσοφική έννοια της λέξης, είναι όροι που σημαίνουν το ίδιο πράγμα.

Έκείνο που ένδιαφέρει στις λέξεις και στη γλώσσα — αν εξαίρεσωμε τά μουσικά και τά ρυθμικά ή τά έποπειακά τους στοιχεία — είναι τα νόηματα που φέρονται από τις λέξεις και από τη γλώσσα. Ένδιαφέρει ο νοός, ο λόγος, στη φιλοσοφική έννοια του όρου, που ένυπάρχει στις λέξεις και στη γλώσσα. Μ'άς ένδιαφέρουν οι λέξεις και ή γλώσσα κ α θ' ό σ ο ν ε ι ν α ι λ ό γ ο ς. Και γι' αυτό δεν διαφέρουν εκείνοι, που άντι να θεωρούν όργανο της ποίησης τη λέξη και τη γλώσσα, θεωρούν το λόγο, που είναι στην ποίηση αυτό που κυρίως ένδιαφέρει από τη λέξη ή τη γλώσσα.

Στη σφαίρα του διανοητικού, όταν οι όροι τυχαίνει να είναι άναμφιβήτητοι, γιατί άνταποκρίνονται σε αισθητά αντικείμενα, μπορεί να συμπίπτει ή ένότητα του νοήματος με μιά μόνο κρίση. Άλλά μόλις βγούμε από τούτη την περιοχή, μόλις το νόημα δεν έξαντλείται στη μεμονωμένη κρίση, αλλά προκύπτει από την ένιαία θέση της προσωπικότητας, που άκέρια πάντα εκφράζεται στη φιλοσοφία, στη ρητορεία, στην τέχνη, τότε ή ένότητα του νοηματικού συνειρμού καταλαμβάνει πάντα ένα χώρο πολύ πλατύτερο από τη μεμονωμένη κρίση. Άλλά και το νόημα που βγαίνει από τη σύνθεση των καθ' έξαστον νοημάτων, από το συνολικό τόνο, από το ρυθμό, από την πνοή του έργου, από την απόλυτα ιδιότυπη θέση της προσωπικότητας, είναι και αυτό ένα έλλογο νόημα. Γιατί με το λόγο θα το νοιώσωμε και όχι με τις αισθήσεις.

είναι νόμος και όρος a priori κάθε ποιητικού έργου. Η άρνηση αυτής της αναγκαίας σκέψης θα μάς πήγαινε στη ζωγραφική ή στη μουσική άλληλουχία, ή στη σύγχυση με την αίτιοκρατική, έπιστημονικά προσδιορισμένη νοηματική άλληλουχία. Άλλά είμαστε σύμφωνοι, πώς σ' αυτές τις λύσεις δεν μπορεί να καταφύγουμε.

Είναι συχνά συνειδητή στην πρωτοποριακή ποίηση η τάση να διεγείρει την αίσθηση ή ώρισμένα μεταφυσικά ή και φυσικά πάθη με μία σειρά από εικόνες ή και συγκινήσεις, άδιαφορώντας για το στοιχείο της έλλογης άλληλουχίας των. Μία τέτοια τάση όμως αναγκαστικά οδηγεί στην παραβίαση του όρου, χωρίς τον όποιο ποίηση είναι από τη φύση της άδύνατη (!).

**

Ο Σεφέρης υποβάλλει σ' έναν έμπεριστατωμένο έλεγχο την έννοια του έλλογου νοήματος. Γι' αυτό το σκοπό μάς παρουσιάζει μία κλίμακα νοημάτων, που από το έλλογο και αντικειμενικό οδηγεί προς το ύποκειμενικό και το άλογο—όροι που εδώ τελούν σε σταθερή αντιστοιχία (?). Η κλίμακα αυτή αρχίζει με τη φράση: «Τό άθροισμα τών γωνιών κάθε τριγώνου ισούται πάντα με δύο όρθές»—εδώ υπάρχει άπόλυτη αντικειμενικότητα—και τελειώνει με τη φράση: «Και τό βοριά τό δροσερό τόν πήραν τά καράβια».—εδώ πιά ή αντικειμενικότητα είναι έλάχιστη, ίσως άνυπαρκτη. Άπό αυτή την κλίμακα βγάζει ο Σεφέρης τό συμπέρασμα, πώς πλείρα αντικειμενικότητα μπορεί να έχουν μόνο οι προτάσεις που συνθέτονται κατά την αναλυτική, την έπιστημονική λογική. Όσο μακραινόμε από αυτήν, τόσο μακραινόμε και από τό έλλογο στοιχείο και από την αντικειμενικότητα, που τό έλλογο μόνο την έγγυάται.

Λάθος. Και ή πρώτη και ή τελευταία φράση είναι έλλογες και έχουν αντικειμενικότητα ή πρώτη θεωρητική αντικειμενικότητα, ή τελευταία αισθητική αντικειμενικότητα. Μεταξύ τους δεν υπάρχει διαφορά αντικειμενικότητας π ο σ ο τ ι κ ή, αλλά ε ί δ ο υ ς. Η συνανάμιξη τών δύο αυτόν άσύγκριτων ειδών αντικειμενικότητας σέ μία κλίμακα είναι μία όλοφάνερη «μετάβασις εις άλλο γένος».

(1) Θάπρεπε ίσως εδώ σ' αυτή τη θέση να πάρω μερικά πρωτοποριακά ποιήματα και να τά κρίνω από τη σκοπιά που θεωρητικά έχω καθορίσει. Τό πράγμα θα άπαιτούσε πολύ χώρο και πολύν καιρό, αλλά δύσκολο δέ θάταν. Πιστεύω μάλιστα πώς και οι περισσότεροι, που θεωρητικά διαφωνούν μαζί μου, στις συγκεκριμένες κρίσεις θά συμφωνούσαν. Άλλά δεν πρόκειται γι' αυτό. Έδώ δέ συζητείται, άν θά ήταν μερικές συγκεκριμένες κρίσεις μου σωστές ή λανθασμένες, αλλά κατά πολύ «νεκρότερο» άν ή κριτική μέθοδος που πήγα να εφαρμόσω δεν είναι στη ρίζα της άσυνβίβαστης με τό φαινόμενο της τέχνης.

(2) Σεφέρης loc. cit. σελ. 102.

Η πρώτη φράση είναι μία άποδεικτική πρόταση. Έκφράζει ένα νόημα στο όποιο π ρ έ π ε ι να καταλήξουν όσοι θέλουν να σκεφθούν κατά τις άρχές της διάνοιας. Υπαρχει μία λογική αναγκαιότητα που οδηγεί στην άπόπτωση όλων τών συνειδήσεων στο ίδιο αυτό νόημα. Τό νόημα έχει γι' αυτό άπόλυτη θεωρητική αντικειμενικότητα. Η τελευταία πρόταση δεν υπάρχει για να έκφράσει ένα λογικό, αλλά ένα αισθητικό νόημα. Είναι μία αισθητική νοηματική άλληλουχία. Είναι μάλιστα, για να είμαστε άκριβολόγοι, ένα άπόσπασμα αισθητικής άλληλουχίας, ένα στοιχείο όχι άυταρκο του αισθητικού νοήματος, που πηγάζει από την άλληλουχία όλόκληρου του τραγουδιού, όπως τό άναφέρει προχωρώντας ο Σεφέρης (?). Η πρόταση αυτή, κοιταγμένη μέσα στο άδιαιρέτο όλο του τραγουδιού, έχει επίσης ένα άπόλυτο αντικειμενικό και έλλογο νόημα. Όσοι θέλουν να λειτουργήσουν αισθητικά, σάν καθαρά αισθητικά συνειδόμενα θά πρέπει με τό αισθητικό τους αίσθημα να συλλάβουν τό νόημα αυτού του στίχου.

Τό ότι ή λογική αναγκαιότητα έπαληθεύεται με τη μαθηματική και τη λογική άπόδειξη, ενώ ή αισθητική αναγκαιότητα δεν άποδειχεται, άφου στριζίεται στο άίσθημα και όχι στη διάνοια, αυτό δεν αλλάζει την αισθητική αντικειμενικότητα στην ούσια της.

Η αντικειμενικότητα της όμορφιάς αυτού του στίχου κάνει και τό αισθητικό του νόημα μεταδοτό για τό αίσθημα, όσο για τη διάνοια είναι μεταδοτό ένα μαθηματικό νόημα.

Θά μπορούσα να φανέρωνα ακόμα την ίδια σύγχυση μεταξύ λογικής και αισθητικής αντικειμενικότητας στις άλλες προτάσεις, με τις όποιες ο Σεφέρης χιζίει την κλίμακά του. Άλλά δέ θά μου χρησίμευε παρά για να ένισχύσω τά όσα κιάλας είπα για αυτό τό φαινομενικά τόσο άπλό και εύκολόνητο έπιχείρημα, που κρύβει όμως πίσω του ένα λογικό λάθος, μία συνανάμιξη άσύγκριτων στοιχείων.

Ο Σεφέρης με την κλίμακά του δέ λέει παρά κάτι άυτόνοομένο: ότι μπορεί ένα αισθητικό νόημα να μην έχει λογικότητα, να μην είναι αντικειμενικό από την άποψη του «θεωρητικού» λόγου. Άλλά τό ζητήμα μας είναι άλλο: ένα νόημα μπορεί και πρέπει, να έχει αντικειμενικότητα, να είναι έλλογο, από την άποψη του αισθητικού λόγου;

Αισθητική και όχι λογική αντικειμενικότητα ζητάμε από την τέχνη. Η θεωρητική αντικειμενικότητα έχει κάτι που πρέπει, κατά τόν καθάρο λόγο, να δεχτούν όλοι σάν άληθινό. Αισθητική αντικειμενικότητα έχει κάτι που πρέπει, κατά τόν α ί σ θ η τ ι κ ό λόγο, να δεχτούν όλοι

(2) Loc. cit. σελ. 116.

σάν ώραίο. Και αυτά είναι δυό έντελώς διάφορα και άσύγκριτα.

**

Η σύγκριση μπορεί να γίνεται από τό Σεφέρη, γιατί αντικειμενικότητα γι' αυτόν δεν είναι, και στην περίπτωση του θεωρητικού και στην περίπτωση του αισθητικού, παρά μία έκτετα μένη ύποκειμενικότητα (!). Άντικειμενικά ώραίο θεωρεί, ότι άρσσει σε πολλές έποχές και δοκιμάστηκε έτσι από τό χρόνο. Καταδικάζει τό κριτήριο της πρόσκαιρης χυδαίας κοινής γνώμης, άντικειμενικότητα με τό κριτήριο μιάς ευγενέστερης κοινής γνώμης, που αυτή βέβαια θά λαθεύει σπανιώτερα. Άλλά έμεις έξακολουθούμε να επιμένουμε: Για να μπορούμε να πούμε, πώς αυτή είναι χυδαία γνώμη και λαθεύει και ή άλλη ευγενικαία και δέ λαθεύει, πρέπει να βρεθεί ένας βέβαιος κριτής, που κατά τό ίδιο σταθερό μέτρο θά τις κρίνει και τις δύο. Και βέβαιος κριτής δεν είναι ούτε ή διάρκεια ούτε ή έκταση της Ιστορικής έπιβολής.

**

Άν και δεν πιστεύω να μένει πιά άμφιβολία για την έννοια του έλλογου μέσα στον όρο «έλλογη νοηματική άλληλουχία», θά τη διαφώτισω όμως και από μιάν άλλη πλευρά, για να δείξω πώς ή έμμονή μου στο έλλογο δεν καταργεί τη σχέση της τέχνης με τό άλογο στοιχεία.

Στην πρώτη άπάντησή μου στο Σεφέρη (?) έγραφα: «Έκείνο που ή τέχνη θέλει να έκφράσει δέ λέγεται με τόν πεζό λόγο και δέ συλλαμβάνεται με τη διάνοια. Δεν μπορεί να γίνει αντικειμενικό γνώσης και έπιστημονικής θεωρίας. Όύτε καν νοείται θεωρητικά. Μπορεί, σε αυτή την εκδοχή, να τό όνομάσμε άρρητο. Τούτο λοιπόν που αυτό καθ' έαυτό είναι άρρητο και είναι γι' αυτό άμετάδοτο και που, δντας άμετάδοτο, είναι πάλι και ύποκειμενικά μόνο προσιτό, ό ποιητικός λόγος τό κάνει ρητό, μεταδοτό και αντικειμενικό... βρίσκει τις αντικειμενικές μορφές που γεννούν την παρουσία αυτού του άρρητου σε κάθε αισθητική συνείδηση. Έτσι τό άμετάδοτο μεταδίνεται. Η ποίηση που δέ φτάνει σε αυτές τις αντικειμενικές, τις αναγκαίες και έλλογες μορφές του άρρητου, του άλογου και του ύποκειμενικού, αλλά ίκανοποιείται με άμεσες προσωπικές όμολογίες συγκινήσεων και όπτασιών, είναι έξω από τά όρια, που ή ίδια ή φύση του ποιητικού λόγου έχει χαράξει».

Άκόμα πιό πλατιά έκφράζω την ίδια

(1) Σεφέρης loc. cit. σ. 109 «...όσο περισσότερο συμφωνούν οι άνθρωποι μεταξύ τους, τόσο ή ποίηση γίνεται περισσότερο άντικειμενική».

(2) Προπόλαια Α' σελ. 251.

σκέψη στον «Παλαμά» σελ. 400. «Ο ποιητής δεν αγαπάει λέξεις, δεν αγαπάει νοήματα. (Σ. Γ. της άνολυτικής λογικής). Ίσως να μην αγαπάει ούτε τόν ύμναίο όλων αυτών τών λογικών και φωνητικών στοιχείων. Άγαπάει πρώτα απ' όλα κάτι που σαλεύει π ί σ ω ά π ό ό λ α α ύ τ ά, άσύλληπτο, μά και φανερό σάν τό φώς, και που θά τολμούσα να τό όνόμαζα ζώή, άν άρκούσε μία λέξη περιορισμένη να έκφράσει κάτι που έγκλείει την άπειρότητα της ζωής», σελ. 401. «... ό στίχος δεν άποτελείται μονάχα από λέξεις και νοήματα» άποτελείται από ρυθμό, από μουσική, από αντίθεσεις και συνθέσεις ήχητικές ή νοηματικές, που τόν άναφέρουν σε κάτι προηγούμενο και έπόμενο. Άποτελείται από τά όσα λέει και τά όσα σοφαινει» από όλα αυτά, που κυκλώνουν και υποβάλλουν και συνθέτουν τό ένα καί τι, τό άνέκφραστο, τό άρρητο στοιχείο της ποίησης. Γιατί και οι ένδιάμεσες σιωπές, κυριώτατα στο στίχο, πολλά σημαίνουν. Και όλες αυτές οι ιδιότητες, παρατακτικά για τη λογική σκέψη εδω διατυπωμένες, είναι κάτι όργανικά ένιαίο είναι μία ένότητα, είναι ή άνεπανάληπτη ποιητική προσωπικότητα», σελ. 402—403. «... άν ό στίχος είναι κάτι λόγος, είναι και κάτι πέρα από τό λόγο» έκφράζει με την όργανική αυτήν ένότητα τών ποικίλων στοιχείων που τόν άπαρτίζουν, κάτι που ό λόγος (Σ. Γ. έννοείται) ό θεωρητικός, όχι ό αισθητικός λόγος) είναι άδύναμος να έκφράσει. Μας μπάζει στην περιοχή του μεταλογικού, του λογικά άφραστου» σελ. 403-404. «Οι μεγάλοι ποιητές είναι μεγάλοι κατά τό άνέκφραστο που μέσα τους κλείνουν... Άλλά οι μεγάλοι ποιητές είναι μεγάλοι και άπό τη δύναμη τους να έκφράσουν με τό στίχο τά άνέκφραστα» Άλλωστε και αυτά, μόνο άμα είπωθούν, υπάρχουν άκέραια».

Άπό αυτές τις φράσεις γίνεται φανερό πώς τό έλλογο στοιχείο δεν άποκλείει από την ποίηση την άλογη ούσία της ζωής, τό πάθος, την άγάπη, την έκσταση, την ήδονή. Άπέναντίς τό έλλογο στοιχείο είναι εκεί, για να έκφράσει αυτές τις άλογες δυνάμεις. Άλλά όλες αυτές υπάρχουν άκέραια, υπάρχουν τουλάχιστον για την τέχνη άκέραια, μονάχα άμα έκφρασθούν, και δεν μπορεί να έκφρασθούν παρά με έλλογες μορφές, στην περιοχή της ποίησης ειδικά, με έλλογες νοηματικές άλληλουχίες. Και γι' αυτό ή έλλογη νοηματική άλληλουχία είναι κανόνας a priori της ποίησης. Όχι γιατί τυχόν έλλογη ούσία ζωής έκφράζει ή ποίηση, αλλά γιατί μόνο έλλογα μπορεί να έκφράσει την άλογη ούσία. Τούτη ή μετουσίωση χωρίς τόν άνθρωπο που άπλώδες ζει από τόν άνθρωπο που δημιουργεί» και που φαίνεται αυτός ό μεγαλύτερος τίτλος τιμής που έχει να επιδείξει ή τέχνη.

Έργο, αλλά μονάχα με το αισθητικό αίσθημα και μεταχειρίζομαστε αυτήν την κριτική ύποθεκη, όχι για την αισθητική νόηση του Έργου, αλλά για τον Έλεγχο της αντικειμενικότητας της νόησης αυτής.

ΣΤ'. ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΔΥΣΚΟΛΙΑ

Η πρώτη άφορμή τούτης της συζήτησης δόθηκε από μερικές φράσεις μου για την πρωτοποριακή κίνηση στην ελληνική λογοτεχνία, που παρεκβατικά και σαν παράδειγμα ανάφερα σ' ένα φιλοσοφικό μου δοκίμιο με έντελως διαφορετικούς σκοπούς.

Σήμερα ο Σεφέρης σημειώνει: «Παραμερίζω άπολώς κάθε αντίλογον για τη σημερινή πρωτοποριακή κίνηση στην Έλλάδα. Η νεώτερη ποιητική γενεά αποτελείται από ανθρώπους πολύ άνομιους και που είτε βρίσκονται άκόμα στην αρχή, είτε δέ μ' ενδιαφέρουν» (1). «Υστερα από αυτή τη δήλωση μεταφέρει τη συζήτηση (2) στη λεγόμενη «δύσκολη τέχνη», που θεμελιωτές της είναι οι Rimbaud, Mallarmé, Valéry, Claudel, Eliot, Joyce, Jouve και άλλοι. Γι' αυτούς μιλεί και αυτόν την τέχνη υπερασπίζεται μαζί με τη «δύσκολη τέχνη».

Φυσικά όμως ούτε αυτούς τους ποιητές ελα για στόχο στο διάλογο τούτο, ούτε τη «δύσκολη ποίηση». Απεναντίας για δυο τρείς από τους ποιητές αυτούς μίλησα με τέτοιο τρόπο στο προηγούμενο άρθρο μου, που να μην μπορεί να μένει αμφιβολία για την ύψηλή θέση που δίνω σ' αυτούς και στη δύσκολη ποίησή τους.

«Ας μεταφερθώ λοιπόν κι' εγώ σ' αυτό το γενικότερο θέμα, που άφραλως είναι πιο ενδιαφέρον, τόσο για το Σεφέρη όσο και για μένα.

* *

Δύσκολη ποίηση πολλά μπορεί να σημαίνει. Αν δεν ξεετάσουμε χωριστά κάθε έκδοχη της έννοιας αυτής, θα πέσομε σε λάθη και σε ασάφειες.

Και πρώτα, δύσκολη ποίηση μπορεί να σημαίνει εκείνη, που άν την προσπελάζαμε με την αναλυτική λογική θα μάς φαίνονταν ή άκατανόητη ή πολυσήμαντη. Έκει βρίσκει ο Σεφέρης το γνώρισμα της δύσκολης ποίησης (3).

«Υστερα όμως από τις τόσες επίμονες αναπτύξεις μας γύρω σ' αυτό το θέμα, είναι άρα γε άνάγκη να τονίσουμε και πάλι, πόσο δέν ζητάμε λογικότητα, με την έννοια της αναλυτικής λογικής ή και με την έννοια του κοινού νου, από οποιαδήποτε τέχνη, πόσο απεναντίας βρίσκει το πεδίο της ποίησης πέρα από την τέτοια λογικότητα, όχι μόνο στους λεγόμενους δύ-

σκολους ποιητές, αλλά και σε κείνους—και συχνά πρό παντός σε κείνους—που για την αισθητική τους δημιουργία μεταχειρίζονται ένα ύλικό που τυχαίνει να έχει και λογικότητα; Αφού το άραίο αντικείμενο πρέπει να αποδώσει μέσα αίσθημα και όχι γνώση, πώς μπορεί να μάς ενδιαφέρει σά στοιχείο του άραίου ή εννοιολογική διαμόρφωση, ή διανοητική συγκρότηση του άραίου αντικειμένου;

* *

Δύσκολη ποίηση θα μπορούσε να ονομασθεί άκόμα—και αυτή πιά με κυριολεξία—ή αίσθητικα δύσκολη ποίηση. Αυτό του τό είδους την ποίηση δέν την γνώρισαμε μόλις τώρα στον καιρό μας. Η δυσκολία της μπορεί να όφειλεται στο αισθητικό ύποκειμενο και τότε βέβαια δέ μπορεί να βραίνει τον ποιητή. Μπορεί όμως να πηγάζει από την ίδια τη σύσταση του Έργου, από την άμετάδοτη ύποκειμενικότητα του, που στην ποίηση παρουσιάζεται σαν παραβίαση του κανόνα της έλλογης νοηματικής άλληλουχίας και τότε βέβαια ή δυσκολία βραίνει τον ποιητή.

Φυσικά, μόνο για τη δεύτερη αυτή, την αντικειμενική δυσκολία ενδιαφερόμαστε. Η δυσκολία αυτή συνίσταται στο ότι ή ποίηση είναι ή αισθητικά άκατανόητη ή αισθητικά πολυσήμαντη. Μπορεί χωρίς αντιρρήσεις να παραμερίσουμε άμεσα το αισθητικά άκατανόητο ποίημα, γιατί είναι σαν τέτοιο και αισθητικά άσημαντο.

Τό ίδιο θα έλεγαν—προκαλώντας όμως σοβαρές αντιρρήσεις—για τό αισθητικά πολυσήμαντο ποίημα. Τό πολυσήμαντο είναι δυνατό, μόνο όταν τό ποίημα δέν έχει καμιά άκέρια μορφή, όταν είναι μόλις σημειωμένα τ' άχνάρια της μορφής του, που επιδέχεται έτσι ποικίλες συμπληρώσεις. Τό πολυσήμαντο είναι απλούστατα άμορφη. Και ή άμορφία είναι έλλειψη, άτέλεια ωραιότητας. Θά την άπορρίψουμε, και μαζί θά άπορρίπτομε κάθε φορά τά ποιήματα που είναι δύσκολα από την άμορφία τους, από τη θολότητα του αισθητικού των νοήματος, που είναι πολύ χειρότερη από την άδιάφορη για μάς θολότητα του διανοητικού των νοήματος.

Όπως οι κακοί ρομαντικοί χαρακτηρίζονταν από την κενόλογη αισθητική ρητορεία τους, που μπορούσε νάταν διανοητικά μια πολύ μεστή σε νοήματα όμιλία, από την έξωτερικότητα και την τυπικότητα των αισθηματικών τους καταστάσεων, από την άμετρη έκφραση και τό άμορφο, άφηρημένο πάθος τους,—όπως οι μέτριοι κλασικοί, σκλαβωμένοι σε φραστικούς και συγκινησιακούς τύπους έξωτερικούς, γίνονταν άμορφοι από την τυπικότητα και τη γενικότητα και την αισθητική άοριστία της ύλης των,—έτσι και οι πρωτοπόροι «δύσκολοι ποιητές», στις κακές τους ώρες, έ-

χουν τη δική τους άμορφία. Μας δίνουν «μικροσκοπικά νησιά σπαρμένα σε μια ίσια θάλασσα», που δέν έχομε κανένα λόγο να αίσθανθούμε, ότι συγκοινωνούν από τό βαθύ, και ότι έτσι άποτελούν μια νοητή άλληλουχία. Τά νησιά αυτά είναι τόσο τυχαία φυτεμένα, κατά την ύποκειμενική διάθεση του ποιητή, που δέν ύποδηλώνουν διόλου την ύποβρύχια συγκοινωνία τους, απεναντίας προδίνουν τόν άδυναμία του δημιουργού των να τους δώσει μια τέτοια συγκοινωνία, ή την πρόθεσή του να μην την έχουν.

Τά πρωτοποριακά ποιήματα είναι δύσκολα—άμα τυχαίνει να τό είναι—όχι γιατί δέν τά νιώθει ή λογική μας, αλλά γιατί δέν τά νιώθει τό αίσθημα μας, ο αισθητικός δέκτης της συνειδησίς μας. Η διαφορούμενη, ή έρμηκτική, ή σιβυλλική διατύπωση, ή χαλαρότητα της άλληλουχίας των νοημάτων, δέ μάς ενδιαφέρουν διόλου, άν δυσκολεύουν άπλως τη διανοητική σύλληψη του ποιήματος; μάς ενδιαφέρουν μόνο, γιατί φτάνουν σ' ένα σημείο, όπου είναι άδύνατο ο «έπαρκης άναγνώστης» να επαναλάβει μέσα στη συνειδησή του τις ίδιες κινήσεις, συνθέσεις και άναλογίες των θεωρητικών δυνάμεων, που μόνο αυτές μπορεί να γεννήσουν την επιδιωκόμενη από τό ποίημα αισθητική συγκίνηση. Έτσι δέν μένει, ως έχοχα τό μέσο στον «έπαρκη άναγνώστη», παρά να γίνει δημιουργός άναγνώστης και να φτιάξει τό δικό του ποίημα, κατά τη δική του διάθεση, ελάχιστα ή και διόλου βοηθημένος από τά άραία μικροσκοπικά νησιά μέσα στη θάλασσα της πρωτοποριακής τεχντροπίας. Από αυτή την άποψη, της έλλειπτικής παροχής στον άναγνώστη των αισθητικά άπαραίτητων δεδομένων, δύσκολοι ποιητές είναι οι ποιητές που δέν κατώρθωσαν να έκφρασθούν με αισθητική πληρότητα.

Αυτή είναι ή χαρακτηριστική άμαρτία της νεώτερης ποιητικής γενιάς των δύσκολων ποιητών, όπως οι άλλες γενιές των ρομαντικών και των κλασικών είχαν τις δικές των ισάξιες άμαρτίες. Άλλά αυτές είναι περασμένες και σωχρωθήκανε. Η ζωντανή άμαρτία όμως πρέπει να ξεσκαπαστεί από την κριτική σκέψη.

Μπορεί βέβαια να ύποστηριχτεί, πώς για μάς μόνο είναι άκατανόητη ή πολυσήμαντη ή ποίηση που ο Σεφέρης χαρακτηρίζει με τά μικροσκοπικά νησιά στην ίσια θάλασσα του άνέκφραστου, πώς ύποβρύχια τά νησιά συγκοινωνούν, και έτσι διατηρείται ή αισθητική ένότητα. Ας παραδεχτούμε πώς συγκοινωνούν. Άλλά με τί μέσα; Με μέσα καθαρά ύποκειμενικά; Η σχέση τους αναφέρεται σε παραστάσεις, που τυχαία συνδέθηκαν στη συνειδηση του δημιουργού, χωρίς να ύπάρχει κανένας λόγος να συνδεθούν και στη συνειδηση ομοιούδητους

τρίτου; Μιά σπασμένη κανάτα, μια ούλη σε μια γυναικεία κνήμη και ένας έρημος γιαλός μπορεί πολύ καλά να είναι συνδεδεμένα σφιστά και βαθιά στη συνειδησή μου. Μπορεί αυτά τά τρία νησιά να συγκοινωνούν ύποβρύχια εντός μου. Δέν άρκεί όμως αυτό. Πρέπει ή ύπονοούμενη αυτή σύνδεση να έχει μιάν αισθητική μεταδοτικότητα. Άλλοίως κανείς δέ θα αισθανθεί την άσποκοπούμενη ύποκειμενική σύνδεση που τούτες οι τρείς παραστάσεις έχουν για μένα. Η θά ύποβάλει μια δική του σύνδεση μέσα στα περιθώρια τά τόσο χαλαρά που του προσφέρει ο ποιητής, και τότε ο άναγνώστης γίνεται ποιητής, και πιθανώτατα μέτριος ποιητής, ή, ζητώντας να έπικοινωνήσει με τό έργο χωρίς αυτή τη διαφυγή πρós την άθάϊρητη φαντασίωση, θά πεί, πώς δέν του είναι δυνατόν να ζήσει ποιητικά κάτι που δέν παρέχει μια μεταδοτική άλληλουχία.

Μιά τεχντροπία τέτοια γεννάει έτσι δυσκολίες, που δέν όφειλονται στην έλλειψη εύαισθησίας του άναγνώστη. Ο άναγνώστης μπορεί να είναι άπόλυτα εύαισθητος, αλλά δέν ξέρει, που να άσκήσει την εύαισθησία του. Γιατί δέν του προσφέρει κανένα αντικείμενο ο ποιητής, ούτε καν τό ύποδηλώνει, σε τρόπο τέτοιο που να μη μένουν άπειρες έκδοχές δυνατές για τη φαντασία του και την εύαισθησία του. Ένα έργο τέτοιας τεχντροπίας είναι ένα άμορφο έργο, χωρίς μεταδοτικότητα, χωρίς πληρότητα δέν είναι έργο τέχνης. Κατά κυριολεξία δέν είναι δύσκολο να τό καταλάβομε αισθητικά. Οτι είναι να καταλάβομε άπ' αυτό, τό καταλαβαίνουμε. Καταλαβαίνουμε όμως άκόμα και όσα σ' αυτό δέν ύπάρχουν, για να τά καταλάβομε αισθητικά και νάχομε μιάν άκέρια αισθητική συγκίνηση.

* *

Οι δύσκολοι ποιητές, που τά νησιά τους κάτω από την ίσχυη ή την ταραχμένη έπιφάνεια της θάλασσας συγκοινωνούν από τό βαθύ, έτσι που να είναι όλα τά σημεία της ποιητικής μορφής—τά σπαρμένα μικροσκοπικά νησιά—σμετα μιάς ενιαίας άλληλουχίας, μιάς αντικειμενικά σχηματισμένης μορφής, αυτοί είναι δημιουργοί ενός νέου ποιητικού τρόπου, είναι αξιώτεροι, είναι αξιώτατοι, και πρό πάντων δέν είναι οι δύσκολοι για την αισθητική συνειδηση, ή, και άν είναι δύσκολοι, είναι δύσκολοι με την έννοια πώς θα κοπιάσει κάπως περισσότερο ο άναγνώστης να τους καταλάβει. Άλλά για τη δυσκολία αυτή δέν μπορεί να παραπονεοιούνται παρά δυο άμουςα γένη άναγνώστων—έκείνοι που ζητούν εύκολονόητα ή κοινότυπα νοήματα, προσιτά στον κοινό νου ή και στη διανοητική σκέψη, και εκείνοι που ζητούν τό ποίημα να έπιδρά άμεσα στις αισθήσεις τους,

(1) Loc. cit. σ. 77 σημ. 1.

(2) Loc. cit. σ. 100 σημ. 1.

(3) Loc. cit. σελ. 98.

ζοντας κάτι από τον έαυτό του στο ποίημα που διαβάζει (1).

Η θεωρία του έργου τέχνης είναι, σαν κάθε πνευματική στάση, δημιουργία. Το έργο προκαλεί τη συνειδησή μας να ζήσει αισθητικά. Μπορεί έτσι να το φαντασθούμε σαν ένα απλό κέντρισμα που ξεπολαίει την αισθητική μας δημιουργικότητα, για να φτιάξει αυτή πιά ελεύθερη το δικό της έργο, με κάποια ελάχιστα υλικά, δανεισμένα από το θεωρούμενο έργο. Ότι η εργασία αυτή του θεωρητή δεν υλικοποιείται, αλλά ζει και σχηματίζεται μέσα στη συνείδηση, αυτό δεν άφαιρεί τίποτε από τη δημιουργική πρωτοτυπία της. Ένας τέτοιος θεωρητής δεν είναι πιά αναγνώστης, αλλά συγγραφέας. Δεν μπορεί να μη συμπαθούμε έργα που γεννούν έτσι ποιητές, άρκε! να μπορεί να γεννούν καλούς ποιητές. Το πιθανότερο όμως είναι να γεννούν πολλούς μέτριους και ελάχιστους καλούς, όσοι είναι κιόλας έτοιμοι για την ποιητική δημιουργία.

**

Αλλά άς μην παίζουμε με τις λέξεις. Συνεργασία και συμπλήρωση από τρίτους ενός έργου τέχνης δεν υπάρχει. Η ένα τερατούργημα θάνα ο καρπός μιας τέτοιας συμβολής, ή θα γίνει έργο εκείνου που το τέλειωσε, βάζοντας τη δική του σφραγίδα.

Ο σωστός αναγνώστης δεν είναι εκείνος που απ' αφορμή ενός αναγνώσματος αφήνει τη φαντασία του να περιδιαβάζει στις δικές της περιοχές, είναι εκείνος που ζει το έργο του ποιητή που διαβάζει. Και το ζει ά να δημιουργώντας το μέσα του. Ότι βάζει και κάτι δικό του, αφού τίποτε στον κόσμο δεν επαναλαμβάνεται, δεν είναι το άμφισβητούμενο ούτε και το ουσιώδες. Το ουσιώδες είναι ή ά να δημιουργία, όσο μπορεί πιο πλέρια, του έργου του ποιητή στη συνείδηση του αναγνώστη. Ο αναγνώστης, που για κύριο γνώρισμά του έχει πώς σκέφτεται άλλα, και μάλιστα καλλίτερα, όχι χειρότερα απ' εκείνα που σκέφτηκε ο συγγραφέας, είναι ή εξαίρεση. Δεν είναι αναγνώστης αυτός, είναι ποιητής που εμπνέεται από ένα ποίημα που διάβασε, όπως μπορούσε να εμπνευσθεί και από ένα τοπίο. Ο καθ' αυτού αναγνώστης, ο έπαρκής αναγνώστης, αναγινώσκει και αναδημιουργεί τη δημιουργία του άλλου.

**

Αλλά, για να υπάρχει ένας τέτοιος αναγνώστης, πρέπει το έτοιμο ποίημα να του προσφέρει αρκετά στοιχεία προσαρμοσμένα στο όλο, αρκετά οδηγικά νοήματα, μια τέτοια πληρότητα, ώστε να μπορεί να ξαναεκτελέσει μέσα του το δρόμο που είχε διανύσει ο δημιουργός.

Την ύπαρξη τούτων των στοιχείων θα

την κρίνουμε αντικειμενικά. Δέ θα πούμε: άρα να είναι αρκετά τα στοιχεία, ώστε να τον καταλάβουν οι άλλοι άνθρωποι της εποχής μας ή μιας άλλης εποχής; Αλλά θα πούμε: άρα να είναι αρκετά τα στοιχεία, ώστε να προσδιορίζεται το μέτρο, κατά το οποίο τελείται ή έναρμόνιση των δυνάμεων της ψυχής και κατά το οποίο γεννιέται το αισθητικό αίσθημα; Το άν υπάρχουν άνθρωποι που μπορεί να ξαναεκτελέσουν τούτη την έναρμόνιση, που είναι αυτή καθ' εαυτή προσδιορισμένη από το ίδιο το έργο, αυτό διόλου δε μας ενδιαφέρει: ούτε πιστεύουμε, πώς ή αντικειμενικότητα της τέχνης εξαρτάται από οποιοδήποτε άκροατήριο. Το άν υπάρχει το πράγμα, και όχι οι άνθρωποι, αυτό μας ενδιαφέρει, το άν αντικειμενικά υπάρχει, ό,τι χρειάζεται για τη σύνθεση των θεωρητικών δυνάμεων της ψυχής, το άν είναι έτσι πλέρια αντικειμενικοποιημένη ή πηγή, από την οποία δημιουργήθηκε το έργο, ώστε να είναι προσιτή σε όποιον τρίτο είναι σε θέση να εκτελέσει ξανά την αναγκαία σύνθεση μέσα του, αυτό μας ενδιαφέρει. Η κατ' ιδίαν δυνατότητα της αναδημιουργίας, με άλλα λόγια ή μεταδοτικότητα και ή αντικειμενικότητα, αυτά μας ενδιαφέρουν. Άμα αυτά υπάρχουν, τότε πρέπει ο σωστός αναγνώστης να ξαναζήσει το ποίημα που άλλος δημιούργησε. Τότε δεν κινδυνεύει νάνα ένας μέτριος ποιητής που πλέκει ρυθμούς δικούς του.

**

Για την πρωτοποριακή μας ποίηση υποστήριξα άκριβώς, πώς είναι ποίηση που δεν παρέχει πάντα τα αντικειμενικά στοιχεία, όσα χρειάζονται για να αναδημιουργηθεί το έργο στις άλλες συνειδήσεις και πώς συχνά έτσι οδηγεί μοιραία τον αναγνώστη σε προσωπικές και αυθαίρετες συμπληρώσεις, «σε μια έπικίνδυνα άπατηλή αισθητική έντύπωση» (2).

Αυτό όμως δε σημαίνει βέβαια έλευθερία του αναγνώστη. Και αντίστροφα, το να σε δένει ο ποιητής στη σκέψη του, δεν είναι άνελευθερία, άν σε οδηγεί σε κόσμους, που μόνοι σου δε μπορούσες να κατακτήσεις. Άνελευθερία είναι να μένει εκεί που βρισκόσουν, να ζεις τα ίδια σου γνώριμα νοήματα μέσα στο έργο του ποιητή, μόνο και μόνο γιατί βρίσκονται κοντά στον πρόσκαιρο σημερινό έαυτό σου.

Έλεύθερος αναγνώστης—και όχι έλευθερος δημιουργός—είναι εκείνος που μαζί με τον ποιητή ανεβαίνει σε άνωτερες σφαιρές πνευματικής όλοκληρωσης.

Και είναι εύλογο να θεωρώ, πώς έργα που δεν μπορεί να εκπληρώσουν αυτή την άποστολή τους άπέναντι στον έπαρκή αναγνώστη, στον κατ' ιδίαν άρτιο δέκτη

του ώραιου, είναι έργα έλαττωματικά και αισθητικά κατώτερα.

Γ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το βαθύτερο παράπονο, που έδωσε αφορμή σε όλη τούτη τη συζήτηση γύρω από το αισθητικό πρόβλημα, είναι, πώς «με συμπαράστασια την υπερέφανη φιλοσοφία» έγινε κάποια επέμβαση στη χώρα της τέχνης, μια επέμβαση, που περιορίζει την έρη της έλευθερίας. Έλπίζω, πώς το παράπονο αυτό δεν υπάρχει πιά. Χωρίς αυτή τη λεγόμενη επέμβαση της φιλοσοφίας στην τέχνη, που δεν είναι παρά ή αυτοσυνειδησία του πνεύματος, καθώς θεωρεί την αισθητική του λειτουργία, εκείνο που άπομένει από την ποθητή έλευθερία δεν μπορεί να όνομασθεί παρά άυθαιρεσία της τέχνης, δουλεία στην αίτιότητα των αισθήσεων και της ύλης.

Αλλά πιστεύω, πώς κάποια σύγχυση στην έννοια της έλευθερίας καθώς και κάποια σύγχυση στην έννοια του αριστού είναι οι άτυχες αφορμές μιας εϋτυχισμένης συζήτησης, μιας συζήτησης γόνιμης, γιατί κατά βάθος στηρίζεται σε κοινές αντιλήψεις για την τέχνη, πολύ βασικότερες από τις διαφορές.

Ίσως γι' αυτό το λόγο συχνά φαίνεται ο Σεφέρης ν' αντικρούει γνώμες μου, που όμως έγω δεν είχα ποτέ μου υποστηρίξει και ποτέ μετά την πρώτη του άπάντηση όνισια πώς ποτέ δεν είχα σκεφθεί να υποστηρίξω. Ο σκοπός του—είναι φανερό—δεν

είταν τόσο ή αντίκρουσή μου, όσο ή αυτοτέλης διατύπωση των στοχασμών του. Ίσως κάποτε να μη με κατάλαβε καλά, και σ' αυτό να είμαι κ' έγω ό φταίσις. Γι' αυτό κάνει ο ίδιος και την άκόλουθη δήλωση (1): «Θέλω να προειδοποιήσω τον αναγνώστη. Για να βρει τη σωστή σκέψη του Τσάτσου, θα πρέπει να ανατρέξει στο κείμενό του. Νά το διαβάσει μάλιστα όλοκληρο».

Ίσως όμως και έγω να παρανόησα σε μερικά σημεία το Σεφέρη. Ίσως να παρασύρθηκα και έγω από την πρόθεση να διατυπώσω πλέρια τον έαυτό μου, και γι' αυτό να μην πρόσεξα, πώς σε πολλά σημεία αυτής μου της προσπάθειας δεν είχα πιά να αντικρούσω το Σεφέρη, αλλά μόνο να συμφωνήσω μαζί του. Γι' αυτό κάνω και έγω την ίδια δήλωση με το Σεφέρη. Νά διαβάσουν τις δυό άπαντήσεις του στα δικά μου γραφόμενα, να διαβάσουν άκόμα και τα παλιότερα κριτικά του δοκίμια, που τυπώθηκαν κατά καιρούς στα «Νέα Γράμματα» (2). Μόνο άμα άκολουθήσουν τούτη την κοινή των δυο γνώμας σύσταση, θα τοποθετήσουν οι αναγνώστες μας με άσφάλεια τις γνώμες και τις άντιγνώμες μας, ίσως σωστότερα και από μίς τους ίδιους.

(1) Loc. cit. σελ. 82.

(2) Τα δοκίμια αυτά είναι κατά σειράν: «Τ. Σ. Ελιο», Νέα Γράμματα, Β', σελ. 628, «Πάνω σε μια φράση του Πιραντέλλο», loc. cit. Γ' σελ. 71, «Άπορίες διαβάζοντας τον Κάβο», loc. cit., Γ' σελ. 143, «Έλληνική γλώσσα», loc. cit., σελ. 224.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

1) Σ ε φ έ ρ η ς loc. cit. σ. 108-109.

2) Τ σ ά τ σ ο ς Προπόλαια Α' σελ. 77

ΜΟΙΡΑ

ΣΤὸν ΑΓΓΕΛΟ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟ
μὲ πίστη.

ᾠρες, πού στῆς Μοίρας τῆ δούλεψη
πλάθατε τὸ θερμὸ κορμὶ τῆς ζωῆς·
μυστικὴ ἀναγάλλια τοῦ ᾠνείρου,
σάν οἱ πρώϊμες αὔρες τοῦ ᾠρωτα
λούζανε τῆ νιογέννητη γῆ μου
νὰ βλαστήσει τραγοῦδι ἀσίγαστο —
τυφλὴ, μανιασμένη ἀντάρα σὰς ρήμαξε
μὲ φωτιά καὶ μὲ σίδηρο,
καὶ τὸ διάφωτο ἀκρογιάλι τοῦ νόστου
πικρὸ τῆς ξενητιάς τοπίο ἀπλώνεται
δίχως τέρμα οὔτ' ἔλεος.
Βουτηγμένη στὸ πένθος ἡ ψυχὴ,
φρυγμένα τὰ βλέφαρα, σβυστὴ
ἡ πηγὴ πού ἀνάβρυζε θάμπος,
κ' ἡ χωματένια ἀψάδα νὰ μαραίνει
τὰ χεῖλη πού γευτήκαν τῆ δροσιὰ τ' οὐρανοῦ.
ᾠ καιροί, πού ἀγωνιόσαστε
στῆς φθαρτῆς μου μνήμης τὰ βάθη
νὰ προβάλετε ἀγάλματα
στὸ ἀνέσπερο φῶς! — Θυμᾶμαι:
Στὸ σταυροδρόμι τῆς ἀδέκαστης Μοίρας
ἐκρινόταν ἡ νιότη μου, καὶ ᾠρα
τυφλὴ σάν ἐτούτη κρατοῦσε
βυθισμένα σὲ Χάρου σκοτάδι
τὰ μάτια πού ταχτήκαν βιγλάτορες.
Κι' ἔνωθα τὴν τρομάρρα τοῦ χάους νὰ ζυγώνει
σάν κῶμα ὀγκωμένο, ἀναπότρεπτο,
καὶ νὰ σπάζει τοὺς ἀρμούς πού μὲ δέναν
μὲ τῆς γῆς τῆ ζωῆ.

Μὰ τὸ θάμα πού μὲ ἄσφαλη γνώση
μοῦ προφήτευε ἡ νιότη μου, μελετώντας
τῆς ἀχάλαστης ᾠβῆς μου τ' ᾠραμα,
ἀστραψιά πού ξεσκίζει τὰ ἐρέβη
εἶχε ἀνάψει τὸν ᾠρωτα.
Κι' ᾠπως ὁ ἥρωας, ξορισμένος στὸ νησί,
τῆ φοβερὴ του ἀνάνιωθε καρδιά
νὰ βουλιάζει στὰ σκοτάδια τῆς τύχης
ἀνάλκιδη, ξάφνου, τὴν ἐγερτήρια
ὡς ἄκουσε τῆς Μοίρας του κλαγγή,
ξέσκισε τὰ γυναικεία φορέματα
καὶ τοῦ λυτρώθη ἀχτιδοβόλο τὸ κορμί,
γυμνωμένο σπαθί στὴ δούλεψή της,
ᾠμοια καὶ μένα τινάχτη ἡ καρδιά
σάν πηγὴ, κι' ἀπὸ ἄγιαν ὀρμὴ
κεντρισμένο τὸ σῶμα μου,
τῆ σκλαβιά του συντρίβοντας,
σάν τεράστιο μάτι ἀνάτειλε
στῆς Ἑλλάδας τὸ φῶς καὶ τοῦ ᾠρωτα.
Κι' ἀναστήθηκε ὁ κόσμος μεμιᾶς!
Πῆρανε πάλι νὰ κυλᾶνε τὰ πέλαγα,
κυματίζαν οἱ ὀρίζοντες δοξαστικοί,
χρώματα νέα καὶ μῦρα
τῆ μύχιαν ἀφῆ πλημμυρίσαν,
κ' ἡ μεγάλη φωνὴ τῶν ἀνέμων
βοερὴ σάν ποτάμι ξεχύθη
μὲς στὰ νιόσκαφτα σπλάχνα μου.
ᾠ ἀξέχαστη ᾠρα πού φέγγεις,
μυστικὸς ἀρραβῶνας τῆς Μοίρας μου!
Τώρα, πού ξανά μὲ κυκλώνει ὁ κίντυνος,
καὶ λυγίζει τὸ πείσμα μου,
φύσηξε ἐντός μου τοῦ ἀγῶνα πνοή,
τὴν ἀκέρια ζωὴ γιὰ νὰ στήσω
στὴν ἀδρὴ καρδιά μου σάν τρόπαιο.

ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ *

- μστ' 109   Περὶ τοίνυν Ἡρακλέους, οἱ μὲν ἄλλοι τὴν ἀνδρείαν ὑμνοῦντες αὐτοῦ καὶ τοὺς ἄθλους ἀπαριθμοῦντες διατελοῦσι, περὶ δὲ τῶν ἄλλων τῶν τῆ ψυχῆ προσόντων ἀγαθῶν οὐδεὶς οὔτε τῶν ποιητῶν οὔτε τῶν λογοποιῶν οὐδεμίαν φανήσεται μνεῖαν πεποιημένος. ἐγὼ δ' ὄρω μὲν τόπον ἴδιον καὶ παντάπασιν ἀδιεξέργαστον, οὐ μικρὸν οὐδὲ κενόν, ἀλλὰ πολλῶν μὲν ἐπαίων καὶ καλῶν πράξεων γέμοντα, ποθοῦντα δὲ τὸν ἀξίως ἂν δυνηθέντα διαλεχθῆναι περὶ αὐτῶν· ἐφ' ὃν εἰ μὲν νεώτερος ὢν ἐπέστην, ῥαδίως ἂν ἐπέδειξα τὸν πρόγονον ὁμῶν καὶ τῆ φρονήσει καὶ τῆ φιλοτιμίας καὶ τῆ δικαιοσύνης πλέον διενεγκόντα πάντων τῶν προγεγενημένων ἢ τῆ ῥώμῃ τῆ τοῦ σώματος· νῦν δ' ἐπελθὼν ἐπ' αὐτὸν καὶ κατιδὼν τὸ πλήθος τῶν ἐνότων εἰπεῖν, ἀτὴν τε δύναμιν τὴν παροῦσάν μοι κατεμψάμην καὶ τὸν λόγον ἡσθόμην διπλάσιον ἂν γενόμενον τοῦ νῦν ἀναγιγνωσκόμενου. τῶν μὲν οὖν ἄλλων ἀπέστην διὰ τὰς αἰτίας ταύτας, μίαν δὲ πράξιν ἐξ αὐτῶν ἔλαβον, ἥπερ ἦν προσήκουσα μὲν καὶ πρέπουσα τοῖς προειρημένοις, τὸν δὲ καιρὸν ἔχουσα μάλιστα σύμμετρον τοῖς νῦν λεγομένοις.
- μζ' 111   *Εκεῖνος γὰρ ὄρων τὴν Ἑλλάδα πολέμων καὶ στάσεων καὶ πολλῶν ἄλλων κακῶν μεστὴν οὔσαν, παύσας ταῦτα καὶ διαλλάξας τὰς πόλεις πρὸς ἀλληλάς· ὑπέδειξε τοῖς ἐπιγιγνομένοις, μεθ' ὧν χρῆ καὶ πρὸς οὓς δεῖ τὸς πολέμους ἐκφέρειν. ποιησάμενος γὰρ στρατείας ἐπὶ Τροίαν, ἥπερ εἶχε τότε μεγίστην δύναμιν τῶν περὶ τὴν Ἀσίαν, τοσοῦτον διήνεγκε τῆ στρατηγίας τῶν πρὸς τὴν αὐτὴν ταύτην ὑστερον πολεμησάντων, ὅσον οἱ μὲν μετὰ τῆς τῶν Ἑλλήνων δυνάμεως ἐν ἔτεσι δέκα μόλις αὐτὴν ἐξεπολιόρκησαν, ὁ δ' ἐν ἡμέραις ἐλάττωσιν ἢ τοσαύταις καὶ μετ' ὀλίγων στρατείας ῥαδίως αὐτὴν κατὰ κράτος εἶλεν· καὶ μετὰ ταῦτα τοὺς βασιλέας τῶν ἐθνῶν τῶν ἐφ' ἑκατέρᾳ τῆς ἡπείρου τὴν παραλίαν κατοικούντων ἅπαντας ἀπέκτεινεν· οὓς οὐδέποτε ἂν διέφθειρεν, εἰ μὴ καὶ τῆς δυνάμεως αὐτῶν ἐκράτησεν. ταῦτα δὲ πράξας τὰς στήλας τὰς Ἡρακλέους καλουμένας ἐποίησάτο, τρόπιον μὲν τῶν βαρβάρων, μνημεῖον δὲ τῆς ἀρετῆς τῆς αὐτοῦ καὶ τῶν κινδύνων, ὄρους δὲ τῆς τῶν Ἑλλήνων χώρας⁶.

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

1. Μὲ συγκεκριμένη πολιτικὴ πράξις ἢ μὲ τὴ ἴδρυσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων; Πιθωρότερο τὸ δεύτερο. Πρβλ. Πινδάρου, Ὀλ. III, 19, v, 10 καὶ IX, 45.

2. *Δεῖ καὶ χρῆ δὲ εἶναι ταυτολογία. Τὸ πρῶτον ἐκφράζει τὴν ἐξωτερικὴν ἀναγκαιότητα, τὸ δεύτερον τὴν ἐσωτερικὴν ὑποχρέωσιν. Ἰωάννου Σουκουτρή, Πλάτωνος Συμπόσιον, Ἀθήναι 1934 7, 5. *Ἡ ἐναλλαχὴ αὐτὴ εἶναι ἀγαπημένο ρητορικό παιγνίδι τοῦ Ἰσοκράτους: 2, 6 καὶ 15, 3, 10 καὶ ἄλλου.

3. Πρβλ. π. χ. Seneca, Hagemmo 865: Te duce concidit totidem diebus Troja, quot annis...

4. Τῶν βαρβάρων φυσικά, γιατί μόνο βαρβάρους «ἀπέκτεινε» καὶ μόνο ὡς νικητὴς βαρβάρων μπορεῖ νὰ γίνῃ πρότυπο τοῦ Φίλιππου. *Ἐπομένως ὡς ἡγεμόνες στὴν Εὐρώπῃ ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ ἡγεμόνες τῆς Θράκης (ὁ Διομήδης π. χ. *Α π ο λ λ ὀ δ ὤ ρ ο ς II, 5, 8) καὶ οἱ Ἄδγεια, ὁ Μηλεύς καὶ ἄλλοι, τοὺς ὁποίους ἐπίσης πολέμησε. *Ἦγεμόνες στὴν Ἀσία εἶναι ὁ Μύθων, ἢ Ἰππολύτης, ὁ Σαρπηδῶν, ὁ Βούσιρις, ὁ Ἀνταῖος κ.τ.λ. (Schneider).

ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ *

- μστ' 109   Γιὰ τὸν Ἡρακλέα πάλι, πάντοτε οἱ ἄλλοι ἐξυμνοῦν τὴν ἀνδρεία του καὶ ἀπαριθμοῦν τοὺς ἄθλους του, ἐνῶ γιὰ τὶς ἄλλες, τὶς ψυχικὲς ἀρετὲς του, δὲν ὑπάρχει κανένας, οὔτε ποιητῆς, οὔτε καὶ ἱστοριογράφος, ποὺ νὰ ἔχη μιλήσει. *Ἔτσι, ἐγὼ βλέπω βέβαια θέμα αὐτοτελὲς καὶ ἐντελὲς ἀνεκμετάλλευτο, οὔτε μικρὸ, οὔτε ἀσήμαντο, ἀλλὰ γεμᾶτο στοιχεῖα ἀξίεπαινα καὶ πράξεις ἀγαθές, καὶ ποὺ γυρεῖται ἕναν, ποὺ θὰ μπορούσε γιὰ ὅλα αὐτὰ ἄξια νὰ μιλήσῃ. *Ἄν, νεώτερος, σταματοῦσα στὸ θέμα αὐτό, εὐκόλα θὰ σὰς παρουσίαζα τὸν πρόγονό σας νὰ ἔχη ὑπερβάλλει ὅλους τοὺς προγενέστερους περισσότερο στὴ φρόνησι καὶ στὴν ἀγνή φιλοδοξία καὶ στὴ δικαιοσύνη παρὰ στὴ σωματικὴ δύναμι.
- Τώρα ὁμως, ποὺ τὸ βρήκα μπροστά μου καὶ εἶδα πόσα πολλὰ εἶναι, ὅσα ἐγὼ νὰ πῶ, καὶ τὸν ἑαυτό μου τὸν βρήκα ἀδύναμο γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο καὶ ὁ λόγος κατάλαβα πὼς θὰ γινόταν διπλάσιος ἀπ' αὐτὸν ποὺ διαβάζεται τώρα. Γι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς λόγους ὅλα τ' ἄλλα τ' ἄφησα καὶ μόνο μὲ μιά πράξι ἀπ' αὐτὲς ἀσχολήθηκα, ἀνάλογη καὶ ταιριαστὴ μὲ ὅσα εἶπα πρὶν καὶ ἐντελὲς ἐπικαιρὴ μὲ ὅσα λέγονται τώρα.
- 11   *Εκεῖνος λοιπὸν βλέποντας τὴν Ἑλλάδα αἰώνια ταραγμένη ἀπὸ πολέμους, ἀπὸ ἐπαναστάσεις καὶ ἀπὸ πολλὰς ἄλλες συμφορές, ὅλα αὐτὰ τὰ σταμάτησε, ἐσυμφιλίωσε τὰ κράτη μεταξύ τους¹ καὶ ἔδειξε στοὺς μεταγενεστέρους του μαζί μὲ ποιούς ἔχουν καθῆκον καὶ ἐναντίον τίνων εἶναι ἀνάγκη νὰ κάνουν τοὺς πολέμους². *Ἐξεστράτευσε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐναντίον τῆς Τροίας, ποὺ ἦταν τότε τὸ ἰσχυρότερο κράτος σ' ὀλόκληρη τὴν Ἀσία, καὶ τόσο ἀνώτερος φάνηκε, ὡς στρατηγός, ἀπ' αὐτοὺς ποὺ πολέμησαν ἀργότερα ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἴδιας, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ ὅτι ἐκεῖνοι μὲ τὰ στρατεύματα τῆς Ἑλλάδος μέσα σὲ δέκα χρόνια μόλις κατόρθωσαν μὲ πολιορκία νὰ τὴν πάρουν, ἐνῶ αὐτὸς σὲ λιγώτερο ἀπὸ δέκα ἡμέρες καὶ μὲ συμπολεμιστὲς λίγους εὐκόλα ἐξ ἐφόδου τὴν κατέλαβε³. Καὶ ὑστερα σκότωσε ὅλους τοὺς βασιλεῖς τῶν λαῶν⁴ ποὺ κατοικοῦν στὰ παράλια καὶ τῶν δύο ἡπείρων⁵ ποὺ ποτὲ βέβαια δὲ θὰ τοὺς σκότωνε, ἂν δὲν εἶχε νικήσει καὶ τὰ στρατεύματά τους. Καὶ ὑστερ' ἀπ' αὐτὰ τὰ κατορθώματα ἴδρυσεν τὶς στήλες τὶς λεγόμενες Ἡρακλείους, τρόπαιο κατὰ τῶν βαρβάρων, μνημεῖο τῆς ἀρετῆς του καὶ τῶν κινδύνων του, ὄριο τῆς Ἑλληνικῆς περιοχῆς⁶.

5. Ἀσιατικῆς καὶ Ἑλληνικῆς. *Ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροί ἀρχαῖοι, αὐτὲς τὶς δύο ἡπείρους μόνο γνωρίζει.

6. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἡρακλέους στὴν Τροία εἶναι μυθικός μετασηματισμός τῆς προσπάθειας τῶν Δωριέων νὰ κατακτήσουν τὶς μικρασιατικὲς ἀκτές. *Ἀρχικός σκοπὸς τοῦ Ἡρακλέους ἦταν νὰ πάρῃ, εἴτε γιὰ τὸν ἑαυτό του εἴτε γιὰ τὸν Εὐρωσθέα, τὰ περίφημα ἄλογα τοῦ Λαομέδοντος, τὸ ἀποτέλεσμα ὁμως ἦταν νὰ συγκρουσθῇ μαζί του καὶ μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα νὰ καταστρέψῃ τὴν Τροία. Στὸν βασικὸν αὐτὸν πυρῆνα τοῦ μύθου προσετέθησαν κατὰ καιροὺς καὶ ἄλλα στοιχεῖα, χωρὶς ὁμως νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ἀρχικὴ σύνθεσί του. *Ἐθνικὸ περιεχόμενο στὴν ἐκστρατεία του δίνει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Ἰσοκράτης. Γενικώτερα ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλέους προσέχεται πολὺ τὸν 4. αἰῶνα — ἀπὸ τοὺς λογοτέχνες, ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους — οἱ Κυνικοὶ καὶ οἱ Στωικοὶ τὸν εἶχαν ὡς πρότυπο ἡγεμόνος — ἀπὸ τοὺς γλύπτες.

- νγ' 128 Ἴσως δ' ἂν τινες ἐπιτιμησαί μοι τολμηῆσαι τῶν οὐδὲν ἄλλο δυναμένων ἢ τοῦτο ποιεῖν, ὅτι σὲ προειλόμην παρακαλεῖν ἐπὶ τε τὴν στρατείαν τὴν ἐπὶ τοὺς βαρβάρους καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τὴν τῶν Ἑλλήνων, παραλιπῶν τὴν ἑμαυτοῦ πόλιν.
- νδ' 129 Ἐγὼ δ' εἰ μὲν πρὸς ἄλλους τινὰς πρότερον ἐπεχείρουν διαλέγεσθαι c περὶ τούτων ἢ πρὸς τὴν πατρίδα τὴν αὐτοῦ τὴν τρις τοὺς Ἕλληνας ἔλευθερώσασαν, δις μὲν ἀπὸ τῶν βαρβάρων ¹, ἅπαξ δ' ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίων ἀρχῆς ², ὠμολόγουν ἂν πλημμελεῖν νῦν δ' ἐκείνην μὲν φανήσομαι πρώτην ἐπὶ ταῦτα προτρέπων ὡς ἡδυνάμην μετὰ πλείστης σπουδῆς ³, αἰσθανόμενος δ' ἔλαττον αὐτὴν φροντίζουσαν τῶν ὑπ' ἐμοῦ λεγομένων ἢ τῶν ἐπὶ τοῦ βήματος 130 μαινομένων, ἐκείνην μὲν εἶσα, τῆς δὲ πραγματείας οὐκ ἀπέστην. διὸ δι- d καίως ἂν με πάντες ἐπαινοῖεν, ὅτι τῇ δυνάμει ταύτῃ χρώμενος, ἦν ἔχων τυγχάνω, διατετέλεκα πάντα τὸν χρόνον πολεμῶν μὲν τοῖς βαρβάροις, κατηγορῶν δὲ τῶν μὴ τὴν αὐτὴν ἐμοὶ γνώμην ἐχόντων, προτρέπειν δ' ἐπιχειρῶν, οὓς ἂν ἐλπίζω μάλιστα δυνήσεσθαι, τοὺς μὲν Ἕλληνας ἀγαθὸν τι ποιῆσαι, 131 τοὺς δὲ βαρβάρους ἀφελῆσθαι τὴν ὑπάρχουσαν εὐδαιμονίαν. διόπερ καὶ νῦν e πρὸς σὲ ποιῶμαι τοὺς λόγους, οὐκ ἄγνοῶν, ὅτι τούτοις ὑπ' ἐμοῦ μὲν λεγομένοις πολλοὶ φθονήσουσι, τοῖς δ' αὐτοῖς τούτοις ὑπὸ σοῦ πραττομένοις ἅπαντες συνησθήσονται. τῶν μὲν γὰρ εἰρημένων οὐδεὶς κεκοινώνηκε, τῶν δ' ὠφελειῶν τῶν κατεργασθησομένων οὐκ ἔστιν ὅστις οὐκ οἰήσεται μεθέξειν.
- νε' 132 Σκέψαι δ' ὡς αἰσχροῦν περιορᾶν τὴν Ἀσίαν ἄμεινον πράττουσαν τῆς 109 Εὐρώπης καὶ τοὺς βαρβάρους εὐπορωτέρους ὄντας τῶν Ἑλλήνων ⁴, ἔτι δὲ τοὺς μὲν ἀπὸ Κύρου τὴν ἀρχὴν ἔχοντας, ὃν ἡ μήτηρ εἰς τὴν ὁδὸν ἐξέβαλε, βασιλέας μεγάλους προσαγορευομένους, τοὺς δ' ἀφ' Ἡρακλέους πεφυκότας, ὃν ὁ γεννήσας διὰ τὴν ἀρετὴν εἰς τοὺς θεοὺς ἀνήγαγε, ταπεινοτέρους ὀνόμασιν ἢ κείνους προσαγορευομένους ⁵. ἂν οὐδὲν ἑτέρον οὕτως b ἔχειν, ἀλλ' ἀναστρεπτέον καὶ μεταστατέον ἅπαντα ταῦτ' ἐστίν.
- νστ' 133 Εὐ δ' ἴσθι μὴδὲν ἂν με τούτων ἐπιχειρήσαντά σε πείθειν, εἰ δυναστείαν μόνον καὶ πλοῦτον ἐώρων ἐξ αὐτῶν γενησόμενον ἠγοῦμαι γὰρ τὰ γε τοιαῦτα καὶ νῦν σοι πλείω τῶν ἱκανῶν ὑπάρχειν, καὶ πολλὴν ἀπληστίαν ἔχειν, ὅστις προαιρεῖται κινδυνεύειν ὥστ' ἢ ταῦτα λαβεῖν ἢ στερηθῆναι τῆς ψυ- 134 χῆς. ἀλλὰ γὰρ οὐ πρὸς τὰς τούτων κτήσεις ἀποβλέψας ποιῶμαι τοὺς λόγους ἀλλ' οἰόμενος ἐκ τούτων μεγίστην σοι καὶ καλλίστην γενήσεσθαι δό- c ξαν. ἐνθυμοῦ δ' ὅτι τὸ μὲν σῶμα θνητὸν ἅπαντες ἔχομεν, κατὰ δὲ τὴν εὐλογίαν καὶ τοὺς ἐπαίνους καὶ τὴν φήμην καὶ τὴν μνήμην τὴν τῶ χρόνῳ συμπαρακολουθοῦσαν ἀθανασίας μεταλαμβάνομεν, ἧς ἄξιον ὀρεγομένους καθ' 135 ὅσον οἴοι τ' ἐσμέν ὀτιοῦν πάσχειν. ἴδοις δ' ἂν καὶ τῶν ἰδιωτῶν τοὺς ἐπιεικεστάτους ὑπὲρ ἄλλου μὲν οὐδενὸς ἂν τὸ ζῆν ἀντικαταλλαξαμένους, ὑπὲρ δὲ τοῦ τυχεῖν καλῆς δόξης ἀποθνήσκειν ἐν τοῖς πολέμοις ἐθέλοντας, ὅλως d δὲ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπιθυμοῦντας αἰεὶ μείζονος ἢς ἔχουσιν ὑπὸ πάντων ἐπαινεμένους, τοὺς δὲ πρὸς ἄλλο τι τῶν ὄντων ἀπληστώως διακειμένους ἀκρα- 136 τεστέρους καὶ φαυλοτέρους εἶναι δοκοῦντας, τὸ δὲ μέγιστον τῶν εἰρημένων,

1. Στὸν Μαραθῶνα καὶ στὴ Σαλαμίνα.
2. Στὴν Κνίδο. Πρβλ. καὶ Ἐπιστ. 2, 19 (ἢ Ἀθήνα) καὶ μίαν ἐκάστην τῶν πόλεων καὶ σὺμψασαν τὴν Ἑλλάδα πολλακίς ἤδη σέσωκεν.
3. Μὲ τὸν Πανηγυρικό. Πρβλ. Εἰσαγωγή II, Ε, 1.
4. Ὁ πλοῦτος τῶν Περσῶν ἦταν θυλικός. Πρβλ. καὶ 4, 184 (πλείστα ἀγαθὰ κερκτημέ- νους) 187 (τὴν εὐδαιμονίαν τὴν ἐκ τῆς Ἀσίας) κ. ἄ.
5. Οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης, ποὺ ὀνομάζονταν ἔτσι χωρὶς τὸ ἐπίθετο μέγας.

- νγ' 128 Ἴσως ὁμως μερικοὶ ἀπὸ κείνους ποὺ δὲν μποροῦν τίποτ' ἄλλο νὰ κάνουν παρὰ μόνο αὐτό, νὰ τολμηῆσουν νὰ μὲ κατηγορήσουν γιὰτὶ ἐσένα προτίμησα νὰ καλέσω καὶ γιὰ τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ γιὰ τὴν φροντίδα 129 ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ ἀγνοήσω τὴν πατρίδα μου. Ἄν ἀλήθεια ἐπιχειροῦσα νὰ μιλήσω γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ σὲ ζένοῦσα πρῶτα καὶ ὄχι στὴ δική μου πατρίδα, ποὺ τρεῖς φορές ἔλευθέρωσε τὴν Ἑλλάδα, δυὸ φορές ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ¹ καὶ μιὰ ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τῶν Λακεδαιμονίων ², θὰ παραδεχόμουν ὅτι κάνω σφάλμα. Ἡ ἀλήθεια ὁμως εἶναι ὅτι ἐκείνην πρῶτα προέτρεψα σ' αὐτά, μ' ὅσον περισσότερο ζῆλο μποροῦσα ³. Ἐπειδὴ ὁμως καταλάβαινα πὼς λιγώτερο ἐνδιαφερόταν γιὰ ὅσα ἔλεγα παρὰ γιὰ τοὺς δημοκόπους d πάνω στὸ βῆμα, ἐκείνη τὴν ἄφρησα, τὰ σχέδιά μου ὁμως δὲν τὰ ἐγκατέλειψα.
- 130 Ἔτσι, δικαιολογημένα, ὄλοι θὰ μὲ ἐπαινοῦσαν, ποὺ χρησιμοποιῶντας τὴ δύναμιν αὐτῇ, ποὺ ἔτυχε νὰ ἔχω, πάντοτε πολεμῶ τοὺς βαρβάρους, κατηγορῶ ὅσους δὲν ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη μ' ἐμένα καὶ προσπαθῶ νὰ προτρέπω, αὐτοὺς ποὺ νομίζω πὼς κατ' ἐξοχὴν μποροῦν, νὰ κάνουν κάποιο καλὸ στοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ πάρουν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους τὴν εὐδαιμονία, ποὺ ἔχουν.
- 131 Γι' αὐτὸ καὶ τώρα ἀποτείνωμαι πρὸς ἐσένα, ὄχι χωρὶς νὰ ξέρω ὅτι γι' αὐτὰ e ἐνόσω λέγονται ἀπὸ μένα, πολλοὶ θὰ ἀντιδράσουν, γιὰ τὰ ἴδια ὁμως αὐτά, ὅταν θὰ γίνονται ἀπὸ σένα, ὄλοι θὰ χαροῦν. Γιατὶ σὲ ὅσα ἐλέγησαν κανεὶς δὲν ἔλαβε μέρος, στίς ὠφέλειες ὁμως, ποὺ θὰ πραγματοποιηθοῦν, δὲν ὑπάρχει κανεὶς, ποὺ δὲν θὰ νομίση ὅτι θὰ συμματάσῃ.
- νε' 132 Συλλογίσου ἄλλωστε πόσον εἶναι ἀτιμωτικό νὰ ἀνεχώρασε ἡ Ἀσία νὰ 109 εὐτυχῆ περισσότερο ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ οἱ βάρβαροι νὰ εἶναι πλουσιώτεροι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ⁴, κ' ἀκόμη ὅσοι κατέχουν τὴν ἐξουσίαν ὡς ἀπόγονοι τοῦ Κύρου, ποὺ ἡ μητέρα του τὸν ἀφῆσε στὸν δρόμο, νὰ τιτλοφοροῦνται μεγάλοι βασιλεῖς, ἐνῶ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλέους, ποὺ γιὰ τὴν ἀρετὴ του ὁ πτέρας του τὸν κατέταξε μεταξὺ τῶν θεῶν, νὰ τιτλοφοροῦνται μὲ εὐτελέστερους ἀπ' ὅτι ἐκεῖνοι τίτλους ⁵. Ἄπ' ὅλα αὐτὰ τίποτε δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέψουμε νὰ ἐξακολουθήσῃ ἔτσι, ἀλλ' ὅλα πρέπει νὰ τὰ ἀνατρέψουμε καὶ b νὰ τὰ ἀλλάξουμε.
- νστ' 133 Νὰ εἶσαι ἐξ ἄλλου βέβαιος, πὼς δὲν θὰ προσπαθοῦσα νὰ σὲ κάνω νὰ παραδεχτῆς τίποτ' ἀπ' αὐτά, ἂν ἐβλεπα ὅτι τὸ μόνον ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν κυριαρχικὴ δύναμις καὶ πλοῦτος. Γιατὶ πιστεύω ὅτι ὡς πρὸς αὐτὸ τουλάχιστον ἔχεις περισσότερα ἀπ' ὅσα θὰ ἦταν ἀρκετά, καὶ ὅτι εἶναι πολὺ ἀπληστος, ὅποιος ἐκουσίως ἐκτίθεται σὲ κίνδυνο, ὥστε ἢ αὐτὰ νὰ τὰ ἀποκτήσῃ ἢ τὴ ζωὴ του νὰ χάσῃ.
- 134 Ἄλλ' ὄχι τὶς ἀπόψεις μου τὶς ἀναπτύσσω, ὄχι γιὰ τὴν κατάκτησιν τῶν ὑλικῶν αὐτῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ ἐπειδὴ νομίζω πὼς ἀπ' αὐτὰ θ' ἀποκτήσης με. c γὰλῃ κ' ὠραιότατη δόξα. Μὴν ξεχνᾶς ἄλλωστε ὅτι ὄλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουμε τὸ σῶμα θνητὸ, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν καλὴν ὑπόληψιν, τοὺς ἐπαίνους, τὴ δόξα καὶ τὴν ὑστεροφημία μετέχουμε στὴν ἀθανασία κ' αὐτὴν ἐπιδιώκοντας με ὄδες τὶς 135 δυνάμεις μας ἀξίζει νὰ ὑποφέρουμε τὸ πᾶν. Μπορεῖς ἄλλωστε νὰ ἰδῆς ὅτι καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπλοῦς πολῖτες οἱ ἐκλεκτότεροι γιὰ κανένα ἄλλο ἀντάλλαγμα δὲν θυσιάσαν τὴ ζωὴ τους, γιὰ ν' ἀποκτήσουν ὁμως ὑστεροφημία εἰ- d ναι πρόθυμοι νὰ σκοτωθοῦν στὸν πόλεμο καὶ γενικά, ὅσοι ἐπιθυμοῦν διαρκῶς μεγαλύτερη δόξα ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἔχουν, ὅτι ἐπαινοῦνται ἀπὸ ὄλους, ἐνῶ ὅσοι ἀχόρταγα ἐπιθυμοῦν ἕνα ἄλλο, ὅποιοδήποτε πρᾶγμα, θεωροῦνται πιὸ ἀχαλίνωτοι καὶ πιὸ τιποτένιοι.
- 136 Ἄλλὰ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα, ὅσα εἶπα ὡς τώρα, εἶναι ὅτι πολλὲς

ὅτι συμβαίνει τοῦ μὲν πλοῦτου καὶ τῶν δυναστειῶν πολλάκις τοὺς ἐχθροὺς ἐκυρίου γίνεσθαι, τῆς δ' εὐνοίας τῆς παρὰ τῶν πολλῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν προειρημένων μηδέναι ἄλλους καταλείπεσθαι κληρονόμους πλὴν τοὺς ἐξ ἡμῶν γεγονότας. ὥστ' ἡσχυρόμην ἄν, εἰ μὴ τούτων ἕνεκα συνεβούλευον καὶ τὴν στρατείαν ποιῆσθαι ταύτην καὶ πολεμῆν καὶ κινδυνεύειν: 110

νζ' 137 Οὕτω δ' ἄριστα βουλευέσθαι περὶ τούτων, ἢν ὑπολάβῃς μὴ μόνον τὸν λόγον τοῦτόν σε παρακαλεῖν ἀλλὰ καὶ τοὺς προγόνους καὶ τὴν τῶν βαρβάρων ἀνανδρίαν καὶ τοὺς ὀνομαστοτάτους γενομένους καὶ δόξαντας ἡμιθέους εἶναι διὰ τὴν στρατείαν τὴν ἐπ' ἐκείνους, μάλιστα δὲ πάντων τὸν καιρὸν, ἐν ᾧ σὺ μὲν τυγχάνεις τοσαύτην δύναμιν κεκτημένος, ὅσην οὐδεὶς τῶν τὴν Εὐρώπην κατοικησάντων, πρὸς δὲ πολεμήσεις, οὕτω σφόδρα μεμνημένος καὶ καταπεφρονημένος ὑφ' ἀπάντων, ὡς οὐδεὶς πώποτε τῶν βασιλευ- b σάντων.

νη' 138 Πρὸ πολλοῦ δ' ἂν ἐποίησάμην οἷόν τ' εἶναι συγκεράσαι τοὺς λόγους ἅπαντας τοὺς ὑπ' ἐμοῦ περὶ τούτων εἰρημένους· μᾶλλον γὰρ ἂν ἀξιοχρεῶς οὗτος ἔδοξεν εἶναι τῆς ὑποθέσεως, οὐ μὴν ἀλλὰ σέ γε χρὴ σκοπεῖν ἐξ ἀπάντων τὰ συντείνοντα καὶ προτρέποντα πρὸς τὸν πόλεμον τοῦτον· οὕτω c γὰρ ἂν ἄριστα βουλευέσαιο περὶ αὐτῶν.

νθ' 139 Οὐκ ἄγνωθ' ὅτι πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων τὴν βασιλέως δύναμιν ἄμαχον εἶναι νομίζουσιν· ὧν ἄξιον θαυμάζειν, εἰ τὴν ὑπ' ἀνθρώπου βαρβάρου· καὶ κακῶς τεθραμμένους· καταστραφεῖσαν καὶ συναχθεῖσαν ἐπὶ δουλείᾳ, ταύτην ὑπ' ἀνδρός Ἑλληνος καὶ περὶ τοὺς πολέμους πολλὴν ἐμπειρίαν ἔχοντος μὴ νομίζουσιν ἂν ἐπ' ἐλευθερίᾳ διαλυθῆναι, καὶ ταῦτ' εἰδότες, ὅτι συστήσαι μὲν d ἐστιν ἅπαντα χαλεπὸν, διαστήσαι δὲ ῥάδιον.

ξ' 140 Ἐνθυμοῦ δ' ὅτι μάλιστα τούτους τιμῶσιν ἅπαντες καὶ θαυμάζουσιν, οἵτινες ἀμφοτέρωθεν δύνανται, καὶ πολιτεύεσθαι καὶ στρατηγεῖν. ὅταν οὖν ὄρῳς τοὺς ἐν μιᾷ πόλει ταύτην ἔχοντας τὴν φύσιν εὐδοκιμοῦντας, ποίους τινὰς χρὴ προσδοκᾶν τοὺς ἐπαίνους ἔσεσθαι τοὺς περὶ σοῦ ῥηθησομένους, ὅταν φαίνη ταῖς μὲν εὐεργεσίαις ἐν ἅπασιν τοῖς Ἑλληνισι πεπολιτευμένους, ταῖς δὲ στρατηγίαις τοὺς βαρβάρους κατεστραμμένους; ἐγὼ μὲν γὰρ ἡγούμαι ταῦτα e

141 πέραις ἔξειν· οὐδένα γὰρ ἄλλον ποτὲ δυνήσεσθαι μείζω πράξειν τούτων· οὔτε γὰρ ἐν τοῖς Ἑλληνισι γενήσεσθαι τηλικούτον ἔργον, ὅσον ἐστὶ τὸ πάντας ἡμᾶς ἐκ τοσοῦτων πολέμων ἐπὶ τὴν ὁμόνοιαν προαγαγεῖν, οὔτε τοῖς 111 βαρβάρους εἰκὸς ἐστὶ συστήναι τηλικαύτην δύναμιν, ἢν τὴν νῦν ὑπάρχουσαν καταλύσης, ὥστε τῶν μὲν ἐπιγυνομένων οὐδ' ἦν τις τῶν ἄλλων διενέγκη τὴν φύσιν, οὐδὲν ἔξει ποιῆσαι τοιοῦτον. ἀλλὰ μὴ τῶν γε προγεγεννημένων

142 ἔχω μὲν ὑπερβαλεῖν τὰς πράξεις τοῖς ἤδη διὰ σοῦ κατειργασμένοις, οὐ γλί- σχρωσ ἀλλ' ἀληθινῶς· ὅστις γὰρ ἔθνη τοσαῦτα τυγχάνεις κατεστραμμένους, ὅσας οὐδεὶς πώποτε τῶν ἄλλων πόλεις εἶλε, πῶς οὐκ ἂν πρὸς ἕκαστον αὐ- b τῶν ἀντιπαραβάλλον ῥαδίως ἂν ἐπέδειξα μείζω σε κἀκείνους διαπεπραγμέ-

143 νον; ἀλλὰ γὰρ εἰλόμην ἀποσχέσθαι τῆς τοιαύτης ἰδέας δι' ἀμφοτέρωθεν, διὰ τε τοὺς οὐκ εὐκαιρῶς αὐτῇ χρωμένους καὶ διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι ταπεινοτέ- c ρους ποιεῖν τῶν νῦν ὄντων τοὺς ἡμιθέους εἶναι νομιζομένους.

ξα' 144 Ἐνθυμοῦ δ' ἵνα τι τῶν ἀρχαίων εἰπωμεν, ὅτι τὸν Ταντάλου πλοῦτον·³ καὶ

1. Ἀπὸ τὸν Κύρο.

2. Ὅχι μόνο γιατί ἐμεγάλωσε ἀνάμεσα σὲ βοσκούς, ἀλλὰ καὶ γιατί γενικώτερα ἀνα- τράφηκε σάν Ἀσιάτης.

3. Φαίνεται πῶς ἦταν ἀφθονός: Αἰσχύλου, Νιόβη frg. 158. Πλουτάρχου, ἠθικά 603.778 B. Πρβλ. καὶ τὶς παροιματικὴ φράσις «Ταντάλου τάλαντον». Ἀνακρέων frg. 127 Ταντάλου τά- λαντα ταλαντίζεται κ.τ.λ.

φορὲς τὸν πλοῦτον καὶ τὶς ἐξουσίαις τὰ παίρνουν οἱ ἐχθροί, ἐνῶ γιὰ τὴν εὐ- e νοίαν ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ καὶ γιὰ τὰ ἄλλα, πού προανέφερα, κανέννας ἄλλος δὲν μὲνει κληρονόμος, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους.

Γι' αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσα νὰ σέβωμαι τὸν ἐαυτόν μου, ἂν, ἐξ αἰτίας αὐ- τῶν τῶν λόγων, δὲν σ' ἐσυμβούλευα νὰ κάνης τὴν ἐκστρατείαν αὐτή, καὶ νὰ πολεμᾷς καὶ νὰ διακινδυνεύης.

νζ' 137 Καὶ θὰ σκεφθῆς θαυμάσια γι' αὐτά, ἂν πιστέψης, ὅτι ὄχι μόνον ὁ λόγος μου αὐτὸς σὲ προτρέπει, ἀλλὰ καὶ οἱ πρόγονοί σου καὶ τῶν βαρβάρων ἢ ἀνανδρία καὶ ὅσοι ἔγιναν περιφημότατοι καὶ θεωρήθηκαν ἡμίθειοι γιὰ τὴν ἐκστρατεία πού ἔκαναν ἐναντίον τους, περισσότερο ὅμως ἀπ' ὅλα οἱ περι- στάσεις: Ἐνῶ ἐσὺ ἔχεις τόση μεγάλη δύναμι, ὅση κανέννας ἀπ' ὅσους ἔχουν κατοικήσει ποτὲ τὴν Εὐρώπην, αὐτὸς πού θὰ τὸν πολεμήσης, ἔχει μισθῆ καὶ b περιφρονηθῆ ἀπὸ ὅλους, ὅσο κανέννας ἀπ' ὅσους ἐβασίλευσαν ποτέ.

νη' 138 Θὰ ἐπιθυμοῦσα ἀλήθεια πολὺ νὰ μπορούσα νὰ συγχωνεύσω σὲ ἕναν, ὅλους τοὺς λόγους, πού ἔχουν λεχθῆ ἀπὸ μένα γι' αὐτά. Γιατί ἔτσι θὰ φαί- νόταν αὐτὸς ἐδῶ πολὺ ἀντάξιος μὲ τὸ θέμα. Ἀλλὰ τώρα ἐσὺ τουλάχισ- στον πρέπει νὰ προσέξῃς ἀπ' ὅλα, ἐκεῖνα πού φέρνουν καὶ προτρέπουν πρὸς c τὸν πόλεμον αὐτόν. Ἐτσι θὰ σκεφτόσουν γι' αὐτά μὲ τὸν καλύτερον τρόπο.

νθ' 139 Δὲν παραγνωρίζω βέβαια ὅτι πολλοὶ Ἑλληνες θεωροῦν τὴ δύναμι τοῦ Βασιλέως ἀκαταμάχητη. Μ' αὐτοὺς ἀλήθεια εἶναι ν' ἀπορῆ κανεῖς, ἂν δὲν πιστεύουν πῶς ἡ δύναμις, πού κατακτήθηκε καὶ συγκεντρώθηκε ἀπὸ ἕναν βάρβαρο· καὶ ἀκαλλίεργητον ἀνθρωπο· μὲ σκοπὸ τὴ δουλεία, δὲν μπορεῖ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας νὰ διασκορπισθῆ ἀπὸ ἕναν Ἑλληνα καὶ ἐμπειρο- πόλεμο—καὶ μάλιστα ἐνῶ ξέρουν, ὅτι γενικῶς εἶναι δύσκολο νὰ συνενώσῃ d κανέννας κάτι, νὰ τὸ διαχωρίσῃ ὅμως, εὐκόλο.

ξ' 140 Ἐχε ἀκόμη στό νοῦ σου, ὅτι ὅλοι αὐτοὺς τιμοῦν καὶ θαυμάζουν ξεχωρι- στά, πού συνενώνουν μέσα τους καὶ τὶς δύο ἰκανότητες, τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός καὶ τοῦ στρατηγοῦ. Ὅταν βλέπῃς λοιπὸν νὰ θαυμάζονται ὅσοι σὲ μιὰ πόλι μέσα ἔχουν τὶς ἰκανότητες αὐτές, ποιοὶ πρέπει νὰ περιμένῃς πῶς θὰ εἶναι οἱ ἔπαινοι, πού θὰ λεχθοῦν γιὰ σένα, ὅταν μὲ τὶς καλὲς σου τὶς πράξεις θὰ ἔχῃς πολιτευθῆ πρὸς τὸ συμφέρον ὀλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ μὲ τὴ e στρατηγική σου δρᾶσι θὰ ἔχῃς ὑποτάξει τοὺς βαρβάρους; Ἐγὼ τουλάχισ-

141 στον πιστεύω πῶς αὐτά θὰ εἶναι τελικά. Γιατί κανέννας ἄλλος δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ κατορθώσῃ μεγαλύτερα ἀπ' αὐτά· οὔτε καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων θὰ πραγματοποιηθῆ ποτὲ τόσο μεγάλο κατόρθωμα, ὅσο εἶναι τὸ νὰ ποδη- 111 γετηθοῦμε ὅλοι μας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς πολέμους σὲ κοινότητα πνεύματος, οὔτε εἶναι πιθανόν νὰ συγκροτήσουν πάλιν οἱ βάρβαροι μιὰ τόσο μεγάλη

142 δύναμι, ἂν καταλύσῃς αὐτὴ πού τώρα ὑπάρχει. Ὅστε κι' ἂν κανεῖς μετα- γενέστερος φανῆ ξεχωριστός, τίποτε παρόμοιο δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ κάνῃ.

Ἀλλὰ μὲ στέρεα ἐπιχειρήματα, χωρὶς μικρολογία, θὰ μπορούσα νὰ δεί- ξω ὅτι κι' ἀπ' ὅλα τὰ κατορθώματα τῶν προγεγεννημένων, ὅσα μέχρι τώρα b ἔχεις ἐπιτύχει, εἶναι ἀνώτερα.

Γιατί ἐσὺ, πού ὑπέταξες τόσα ἔθνη, ὅσες πόλεις δὲν κυρίευσε ποτὲ κα- νέννας ἀπ' τοὺς ἄλλους, πῶς δὲν θὰ μπορούσα εὐκόλο ν' ἀποδείξω, ἀντιπα- ραβάλλοντας ἐσένα μὲ καθέναν ἀπ' αὐτούς, ὅτι ἔχεις πραγματοποιήσει ἔργα μεγαλύτερα κι' ἀπ' τὰ δικά τους;

143 Ἄλλ' ὅμως προτίμησα νὰ ἐγκαταλείψω αὐτὴ τὴν ἰδέα καὶ γιὰ τοὺς δύο λόγους, πρῶτα ἐξ αἰτίας ἐκείνων, πού ἀκαιρα τὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ἐπειτα ἐπειδὴ δὲν θέλω νὰ χαρακτηρίσω κατώτερους ἀπ' τοὺς σημερινούς αὐτούς, c πού θεωροῦνται ἡμίθειοι.

ξα' 144 Ἐπειτα μὴν ξεχνᾷς ὅτι τὸν πλοῦτον τοῦ Ταντάλου· —γιὰ ν' ἀναφέ-

- την Πέλοπος ἀρχὴν¹ καὶ τὴν Εὐρυσθέως δύναμιν² οὐδεὶς ἂν οὔτε λόγων εὐ-
 ρετὴς οὔτε ποιητὴς ἐπαινέσειεν, ἀλλὰ μετὰ γε τὴν Ἡρακλέους ὑπερβολὴν
 καὶ τὴν Θησέως³ ἀρετὴν τοὺς ἐπὶ Τροίαν στρατευσαμένους καὶ τοὺς ἐκείνοις
 145 ὁμοίους γενομένους ἅπαντες ἂν εὐλογήσειαν. καίτοι τοὺς ὀνομαστοτάτους
 καὶ τοὺς ἀρίστους αὐτῶν ἴσμεν ἐν μικροῖς πολυχνίοις καὶ νηυσὶν τὰς
 ἀρχὰς κατασχόντας. ἀλλ'⁴ ὅμως ἰσόθεον καὶ παρὰ πᾶσιν ὀνομαστὴν τὴν αὐ-
 τῶν δόξαν κατέλιπον⁵ ἅπαντες γὰρ φιλοῦσιν οὐ τοὺς σφῖνιν αὐτοῖς μεγί-
 στην δυναστείαν κτησαμένους ἀλλὰ τοὺς τοῖς Ἑλλήσι πλείστων ἀγαθῶν αἰ-
 τίους γεγενημένους.
- εβ' 146 Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τούτων αὐτοὺς ὄψει τὴν γνώμην ταύτην ἔχοντας, ἀλλ' ἐπὶ
 πάντων ὁμοίως, ἐπεὶ καὶ τὴν πόλιν ἡμῶν οὐδεὶς ἂν ἐπαινέσειεν, οὐθ' ὅτι τῆς
 θαλάττης ἦρξεν, οὐθ' ὅτι τοσοῦτον πλῆθος χρημάτων εἰσπράξασα τοὺς συμ-
 μάχους εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἀνήνεγκεν⁶, ἀλλὰ μὴν οὐδ' ὅτι πολλῶν πόλεων
 ἐξουσίαν ἔλαβε τὰς μὲν ἀναστάτους ποιῆσαι, τὰς δ' αὐξῆσαι, τὰς δ' ὅπως
 147 ἠβουλήθη διοικῆσαι⁷ πάντα γὰρ ταῦτα παρῆν αὐτῇ πράττειν⁸ ἀλλ' ἐκ τούτων
 μὲν πολλὰ κατηγόρια κατ' αὐτῆς γεγονασιν, ἐκ δὲ τῆς Μαραθῶνι μάχης
 καὶ τῆς ἐν Σαλαμίῃ ναυμαχίας, καὶ μάλισθ' ὅτι τὴν αὐτῶν ἐξέλιπον ὑπὲρ
 τῆς τῶν Ἑλλήνων σωτηρίας⁹, ἅπαντες ἐγκωμιάζουσιν. τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην
 148 καὶ περὶ Λακεδαιμονίων ἔχουσιν¹⁰. καὶ γὰρ ἐκείνων μᾶλλον ἀγανταί τὴν ἦτ-
 ταν τὴν ἐν Θερμοπύλαις ἢ τὰς ἄλλας νίκας, καὶ τὸ τρόποιον τὸ μὲν κατ'
 ἐκείνων ὑπὸ τῶν βαρβάρων σταθὲν¹¹ ἀγαπῶσι καὶ θεωροῦσι, τὰ δ' ὑπὸ Λακε-
 δαιμονίων κατὰ τῶν ἄλλων οὐκ ἐπαινοῦσιν, ἀλλ' ἀηδῶς ὀρωσίν¹² ἡγοῦνται
 γὰρ τὸ μὲν ἀρετῆς εἶναι σημεῖον, τὰ δὲ πλεονεξίας.
- εγ' 149 Ταῦτ' οὖν ἐξετάσας ἅπαντα καὶ διελθὼν πρὸς αὐτόν, ἦν μὲν τι τῶν εἰρη-
 μένων ἢ μαλακώτερον ἢ καταδεέστερον, αἰτιῶ τὴν ἡλικίαν τὴν ἐμὴν¹³, ἢ δικαίως
 ἂν ἅπαντες συγγνώμην ἔχοιεν¹⁴ ἦν δ' ὅμοια τοῖς πρότερον διαδεδομένοις, νο-
 μίζειν αὐτὰ χρὴ μὴ τὸ γῆρας τοῦμὸν εὐρεῖν ἀλλὰ τὸ δαιμόνιον ὑποβαλεῖν, οὐκ
 ἐμοῦ φροντίζον ἀλλὰ τῆς Ἑλλάδος κηδόμενον, καὶ βουλούμενον ταύτην τε
 τῶν κακῶν ἀπαλλάξαι τῶν παρόντων καὶ σοὶ πολλὸν μείζω περιθεῖναι δό-
 ξαν τῆς νῦν ὑπαρχούσης. οἶμαι δὲ σ' οὐκ ἀγνοεῖν, ὅν τρόπον οἱ θεοὶ τὰ τῶν
 150 ἀνθρώπων διοικοῦσιν. οὐ γὰρ αὐτόχειρες οὔτε τῶν ἀγαθῶν οὔτε τῶν κακῶν
 γίνονται τῶν συμβαινόντων αὐτοῖς ἀλλ' ἐκάστοις τοιαύτην ἔννοιαν ἐμ-
 ποιοῦσιν, ὥστε δι' ἀλλήλων ἡμῖν ἐκάτερα παραγίγνεσθαι τούτων. οἷον ἴσως
 καὶ νῦν τοὺς μὲν λόγους ἡμῖν ἀπένειμαν, ἐπὶ δὲ τὰς πράξεις σὲ τάττουσι,
 νομίζοντες τούτων μὲν σὲ κάλλιστ' ἂν ἐπιστατῆσαι, τὸν δὲ λόγον τὸν ἐμὸν
 ἦκιστ' ἂν ὀχληρὸν γενέσθαι τοῖς ἀκούουσιν. ἡγοῦμαι δὲ καὶ τὰ πεπραγμένα
 152 πρότερον οὐκ ἂν ποτέ σοι γενέσθαι τηλικαῦτα τὸ μέγεθος, εἰ μὴ τις θεῶν
 αὐτὰ συγκατάρθρωσεν, οὐχ ἵνα τοῖς βαρβάρους μόνον τοῖς ἐπὶ τῆς Εὐρώπης
 κατοικοῦσι¹⁵ πολεμῶν διατελῆς, ἀλλ' ὅπως ἂν ἐν τούτοις γυμνασθῆς καὶ 113

1. Οἱ περισσότεροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἐθεωροῦσαν ὡς κράτος τοῦ Πέλοπος ὅλη τὴν Πελοπόννησο. Πρβλ. В10 с в εἰς Roschers Lexikon κ.τ.λ. 3, 1869.

2. Προφανῶς ἐπειδὴ εἶχε στὴν ἐξουσίαν τοῦ τὸν Ἡρακλέα. Ἄλλη πῶς συγκεκριμένη μορφή στὴν ἱστορικὴ καὶ μυθικὴ παράδοσι τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε ποτὲ ὁ Εὐρυσθέας.

3. Πρβλ. καὶ 10, 21 παντελῆ τὴν ἀρετὴν κτησάμενον. Διεξοδικώτατο ἐγκώμιον τοῦ Θη-
 σέως 10, 18—38.

4. Ἐκεῖ βρισκόταν τὸ ταμεῖο τῶν συμμάχων τῆς Ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Ἀρχικά εἶχε ἰδρυθῆ στὴ Δῆλο.

5. Πρβλ. καὶ 4, 90. 6, 99. 8, 76 καὶ 78. 12, 187.

6. 4, 90 κ. ε. 6, 43 καὶ 83. 8, 38 καὶ 42. 12, 195. 15, 306.

7. Μεταφορικῶς, γιατί οἱ Πέρσαι δὲν εἶχαν στήσει κανένα τρόποιο ἐκεῖ, ὅσο τουλάχισ-
 στον μπορούμε σήμερα νὰ ξέρουμε.

- ροῦμε κάτι κι' ἀπ' τὰ παλαιὰ—καὶ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Πέλοπος¹ καὶ τὴ δύναμι
 τοῦ Εὐρυσθέως² κανένα δὲν θὰ ἐξυμνοῦσε, οὔτε πεζογράφος, οὔτε ποιητής,
 ἐνῶ ὅλοι μὲ λόγια ὑμνητικά θὰ ἀνέφεραν, ὕστερα βέβαια ἀπ' τὴν ἀσυνα-
 γώνιστην ὑπεροχὴν τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἀπὸ τοῦ Θησέως³ τὴν ἀρετὴν, αὐτοὺς
 145 ποὺ ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τῆς Τροίας καὶ ὄσους τοὺς ἔμοιασαν.
 Καὶ ὅμως ξέρουμε, ὅτι οἱ πῶς περήφανοι καὶ οἱ καλύτεροί τους ἡγεμό-
 νουσαν εὐ μικρὰ πολιόμενα καὶ σὲ νησάκια⁴ κι' ὅμως ἄφησαν πίσω τους
 ὄνομα ἰσόθεο καὶ δοξασμένο ἀπ' ὄλους. Γιατὶ ὅλοι θαυμάζουν ὄχι αὐτούς,
 ποὺ ἀπέκτησαν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους τὴ μεγαλύτερη δύναμι, ἀλλ' ἐκείνους
 ποὺ ἔγιναν οἱ μεγαλύτεροι εὐεργέτες τοῦ Ἑλληνισμοῦ.
- εβ' 146 Καὶ δὲν θὰ δῆς νὰ ὑπάρχη αὐτὴ ἡ γνώμη μόνο γι' αὐτούς, ἀλλὰ γιὰ
 ὄλους γενικῶς, γιατί καὶ τὸ δικό μας τὸ κράτος κανεὶς δὲν θὰ τὸ ἐπαινοῦσε,
 οὔτε ἐπειδὴ ἐκυριάρχησε στὴ θάλασσα, οὔτε ἐπειδὴ εἰσέπραξε ἀπὸ τοὺς
 συμμάχους του τόσα πολλὰ χρήματα καὶ τὰ ἀνέβασε στὴν Ἀκρόπολι⁵, οὔτε
 βέβαια γιατί ἐξουσίασε τόσες πόλεις, ἄλλες γιὰ νὰ τὶς καταστρέψῃ, ἄλλες
 147 γιὰ νὰ τὶς ἐνισχύσῃ κι' ἄλλες γιὰ νὰ τὶς διοικήσῃ ὅπως ἤθελε (γιατὶ ὄλ' αὐ-
 τὰ μπορούσε νὰ τὰ κάνῃ). Ἀλλὰ ἐνῶ γι' αὐτὰ πολλές κατηγορίες ἀκουστῆ-
 καν ἐναντίον της—γιὰ τὴ μάχη στὸν Μαραθῶνα, γιὰ τὴ ναυμαχία στὴ Σαλα-
 μίνα καὶ προπάντων γιατί ἐγκατέλειψαν τὴ χώρα τους ὑπὲρ τῆς σωτηρίας
 τῶν Ἑλλήνων⁶, ὄλοι τους ἐπαινοῦν.
- 148 Τὴν ἴδια γνώμη ἔχουν καὶ γιὰ τοὺς Λακεδαιμόνιους⁷. Γιατὶ καὶ σ' αὐ-
 τοὺς περισσότερο θαυμάζουν τὴν ἦττα στὶς Θερμοπύλες παρὰ ὄλες τὶς
 ἄλλες νίκες τῶν καὶ τὸ τρόποιο, ποὺ ἐστήθηκε ἀπὸ τοὺς βαρβάρους ἐναν-
 τῶν τους⁸ τὸ ἀγαποῦν καὶ τὸ καμαρώνουν, ἐνῶ ὄσα ἔστησαν οἱ Λακεδαιμό-
 νιοι ἐναντίον τῶν ἄλλων ὄχι μόνο δὲν τὰ ἐπαινοῦν, ἀλλὰ καὶ τὰ βλέπουν
 μὲ ἀπέχθεια. Γιατὶ τὸ ἔνα τὸ θεωροῦνε δεῖγμα ἀρετῆς, τὸ ἄλλο πλεονεξίας.
- εγ' 149 Ὅλ' αὐτὰ λοιπὸν ἐξέτασέ τα καὶ σκέψου τα μόνος σου, κι' ἂν κάτι,
 ἀπ' ὄσα εἶπα, εἶναι πλαδαρώτερο ἢ ἑλλειπέστερο, πὲς πὼς φταιεὶ ἢ ἡλικία
 μου⁹, ποὺ ὄλοι καὶ δικαίως θὰ τὴν προσβλέπαν μὲ ἐπιείκεια. Ἄν πάλι εἶναι
 ἰσάξια μὲ τὰ προηγούμενα δημοσιεύματά μου, πρέπει νὰ δεχτῆς πὼς δὲν
 εἶναι εὐρήματα τῶν γηρατειῶν μου, ἀλλ' ὅτι μοῦ τὰ ὑπέβαλε ἢ θαυμαστὴ
 δύναμις τοῦ Θεοῦ—ὄχι βέβαια φροντίζοντας γιὰ μένα, ἀλλὰ μεριμνώντας
 γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπιθυμῶντας κι' αὐτὴ νὰ λυτρώσῃ ἀπὸ τὶς τωρινές της
 δυστυχίες καὶ σένα νὰ περιβάλλῃ μὲ δόξα ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ
 150 ἔχεις. Νομίζω μάλιστὰ πὼς ξέρεις, μὲ ποιὸν τρόπο ρυθμίζον οἱ θεοὶ τὶς τύ-
 χες τῶν ἀνθρώπων. Αὐτοπροσώπως οἱ ἴδιοι δὲν προκαλοῦν οὔτε τὶς εὐτυ-
 χίες, οὔτε τὶς συμφορὰς ποὺ τοὺς συμβαίνουν, ἀλλὰ σὲ καθένα δίνουν τέ-
 τοιες κατεστῆσεις, ὥστε κάθε μιά τους νὰ μᾶς βρῖσκει ἀπὸ τοὺς διπλα-
 νοῦς μας.
- 151 Ὅπως ἀκριβῶς καὶ τώρα, σὲ μᾶς ἀνέθεσαν τοὺς λόγους, ἐνῶ γιὰ τὶς
 πράξεις τάσσουν ἔσένα, πιστεύοντας ὅτι αὐτὲς ἐσὺ θὰ τὶς χειρισθῆς μὲ τὸν
 καλύτερο τρόπο καὶ ὅτι ὁ λόγος ὁ δικός μου θὰ εἶναι σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν
 ἀκοῦνε ἐλάχιστα ἐνοχλητικῶς.
- Πιστεύω ἄλλωστε πὼς καὶ τὰ προηγούμενα κατορθώματά σου ποτὲ δὲν
 152 θὰ ἦταν τόσο μεγάλα, ἂν δὲν συνεργοῦσε σ' αὐτὰ κάποιος θεός—ὄχι ὅμως
 γιὰ νὰ πολεμᾶς διαρκῶς μονάχα μὲ τοὺς βαρβάρους ποὺ κατοικοῦν στὴν
 Εὐρώπη¹⁰, ἀλλὰ, ἀφοῦ γυμνασθῆς εἰς βάρος τους καὶ ἀποκτήσῃς πείρα καὶ 113

8. Εἶναι ἤδη 90 ἔτων.

9. Ἐως τὸ 346 ὁ Φίλιππος εἶχε ὑπατάξει στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ὄλα τὰ Ἰλλυρικὰ
 καὶ Θρακικὰ φύλα, ποὺ βρισκόταν γύρω του.

λαβὼν ἐμπειρίαν καὶ γνωσθεὶς οἷος εἶ, τούτων ἐπιθυμήσης, ὧν ἐγὼ τυγχάνω συμβεβουλευκῶς, αἰσχρὸν οὖν ἐστὶ καλῶς τῆς τύχης ἡγουμένης ἀπολειφθῆναι καὶ μὴ παρασχεῖν σαυτὸν, εἰς δ' βούλεται σε προαγαγεῖν.

Ξδ' 153 Νομίζω δὲ χρῆναι σε πάντας μὲν τιμᾶν τοὺς περὶ τῶν σοι πεπραγμένων ἀγαθῶν τι λέγοντας, κάλλιστα μὲντοι νομίζειν ἐκείνους ἐγκωμιάζειν τοὺς μειζόνων ἔργων ἢ τηλικούτων τὴν σὴν φύσιν ἀξιοῦντας, καὶ τοὺς μὴ μόνον ἐν τῷ παρόντι κεχαρισμένως διειλεγμένους, ἀλλ' οἵτινες ἂν τοὺς ἐπιγιγνομένους οὕτω ποιήσωσι τὰς σὰς πράξεις θαυμάζειν ὡς οὐδενὸς ἄλλου τῶν προγεγενημένων. πολλὰ δὲ βουλόμενος τοιαῦτα λέγειν οὐ δύναμαι τὴν δ' αἰτίαν δι' ἣν, πλεονάκις τοῦ δέοντος εἴρηκα.

Ξε' 154 Λοιπὸν οὖν ἐστὶ τὰ προειρημένα συναγαγεῖν, ἵν' ὡς ἐν ἐλαχίστοις κατὰ τῆς τῶν συμβεβουλευμένων. φημί γὰρ χρῆναι σε τοὺς μὲν Ἑλληνῶν εὐεργετῆν, Μακεδόνων δὲ βασιλεύειν¹, τῶν δὲ βαρβάρων ὡς πλείστων ἄρχειν. ἦν γὰρ ταῦτα πράττης, ἅπαντές σοι χάριν ἔξουσιν, οἱ μὲν Ἑλληνες ὑπὲρ ὧν ἂν εὖ πάσχωσι, Μακεδόνες δ' ἦν βασιλικῶς ἀλλὰ μὴ τυραννικῶς αὐτῶν ἐπιστατῆς, τὸ δὲ τῶν ἄλλων γένος, ἦν διὰ σὲ βαρβαρικῆς δεσποτείας ἀπαλλαγέντες Ἑλληνικῆς ἐπιμελείας τύχωσιν. Ταῦθ' ὅπως μὲν γέγραπται τοῖς καιροῖς καὶ ταῖς ἀκριβείαις, παρ' ὑμῶν τῶν ἀκουόντων πυθάνει. σθαὶ δίκαιόν ἐστιν ὅτι μέντοι βελτίω τούτων καὶ μᾶλλον ἀρμόττοντα τοῖς ὑπάρχουσιν οὐδεὶς ἂν σοι συμβουλεύσειε, σαφῶς εἰδέναι νομίζω.

1. Ὑπόδειξις γιὰ μιὰ λιγώτερο δεσποτικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῶν Μακεδόνων. Τὴν τυραννικὴν ἀκριβῶς αὐτὴ διοίκησις τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸν Φίλιππο χρησιμοποίησε ὡς τὸ κύριο ὅπλο στὴν ἀντιμακεδονικὴ πολιτικὴ του τὸ κόμμα τοῦ Δημοσθένους. Θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς, πὼς ὁ Ἰσοκράτης, ὡς Ἑλληνας, ἀποκρούει, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, τὸ τυραννικὸ πολίτευμα, πρὸς ὅμως ρητὴν ἀντιθέτως διατύπωσί του: νῦν δ' ἅπαντες ἂν ὁμολογήσειαν τυ-

Ξδ' 153 γίνῃ γνωστὸ ποιὸς εἶσαι, νὰ ἐπιδιώξης ἔπειτα αὐτὰ πού σε συμβούλευσα. εἶναι λοιπὸν ντροπὴ, ἐνῶ ἡ τύχη σοῦ δείχνει τὸν καλὸ δρόμο, ἐσὺ νὰ ὑστερήσης καὶ νὰ μὴν προσφέρῃς τὸν ἑαυτὸ σου σὲ ὅτι θέλει νὰ σε ὀδηγήσῃ.

Ξε' 154 Καὶ πιστεύω πὼς πρέπει βέβαια νὰ τιμᾶς ὅλους, ὅσοι λένε κάτι καλὸ γιὰ τὰ κατορθώματά σου, νὰ νομίζῃς ὅμως ὅτι καλύτερα ἀπ' ὅλους σε ἐγκωμιάζουν ἐκεῖνοι, πού σε πιστεύουν ἀξιο γιὰ μεγαλύτερα ἀκόμη κατορθώματα ἀπ' αὐτὰ—καὶ ὄχι ὅσοι μίλησαν μόνο γιὰ νὰ σ' εὐχαριστήσουν μιὰ στιγμή, ἀλλ' ὅσοι θὰ κάνουν τοὺς μεταγενεστέρους νὰ θαυμάζουν τίς πράξεις σου ὅσο κανενὸς ἄλλου προγεγεστέρου.

Ἐνῶ δὲ ἐπιθυμῶ πολλὰ νὰ πῶ σχετικῶς, δὲν ἔχω τὴ δύναμι, καὶ τὸ γιατί, τὸ ἔχω πρὸς περισσότερες φορές ἀπ' ὅτι πρέπει. Μένει λοιπὸν τώρα νὰ ἀνακεφαλαιώσω ὅσα εἶπα πρὶν, γιὰ νὰ ἰδῆς σὲ ἐλάχιστες φράσεις τίς βασικὲς γραμμὲς τῶν συμβουλῶν μου. Ὑποστηρίζω πὼς πρέπει, τοὺς Ἑλληνες νὰ τοὺς εὐεργετῆς, στοὺς Μακεδόνες νὰ βασιλεύῃς¹ καὶ τοὺς βαρβάρους, ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους, νὰ ἐξουσιάζῃς. Ἐν ἀκολουθήσῃς αὐτὴ τὴν πολιτικὴν, ὅλοι θὰ σὲ εὐγνωμονοῦν—οἱ Ἑλληνες γιὰ τὰ καλὰ πού τοὺς ἔκανες, οἱ Μακεδόνες, ἂν ὡς βασιλεὺς καὶ ὄχι ὡς τύραννος τοὺς κυβερνᾷς, καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἔθνη, ἂν, χάρις σὲ σένα, ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ δεσποτεία βαρβαρικὴ καὶ θεθοῦν ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴ προστασία.

Πὼς ἔχουν ἀναπτυχθῆ αὐτὰ, ὡς πρὸς τίς περιστάσεις καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια, εἶναι σωστὸ νὰ τὸ πληροφορηθῶ ἀπὸ σὰς, τοὺς ἀκροατές μου. Ὅτι ὅμως κανένας δὲν θὰ μπορούσε νὰ σοῦ δώσῃ καλύτερες συμβουλές καὶ πιὸ ταιριαστὲς μὲ τὴν τωρινὴν κατάστασι—αὐτὸ νομίζω πὼς τὸ ξέρω καλά.

ραννίδα καὶ τῶν θεῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων μέγιστον καὶ σεμνότατον καὶ περιμηχινότατον εἶναι. 9, 40 (σὸ ἐγκώμιο τοῦ Εὐαγόρα). Χαρακτηριστικὸ ἐξ ἄλλου εἶναι ὅτι γιὰ τὴ βασιλικὴ καὶ ὄχι τυραννικὴ διοίκησις τῆς Μακεδονίας ὁ Ἰσοκράτης δὲν μίλησε πουθενὰ σὲ ὅλον τὸν λόγο του. Τὸ ἀναφέρει μόνον ἐξῶ καὶ ἐντελῶς παροδικά, προφανῶς ἀπὸ λεπτότητα πρὸς τὸν Φίλιππο.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Π. Πρεβελάκη: «Το Χρονικό μιάς Πολιτείας», (Αθήνα 1938).

Το «Χρονικό μιάς Πολιτείας» δεν έχει για μας άπλυτο τίμημα, όσο άξιο και αν ήταν. Η σημασία του είναι πολύ ευρύτερη και πολύ ουσιαστικότερη, γιατί το «Χρονικό» εκπληρώνει το βασικό αίτημα που πρέπει να προβάλλουμε σ' ένα ελληνικό έργο τέχνης, το αίτημα της ελληνικότητας.

Δεν πρόκειται να έκταφ'δ στην εξιμνεία του όρου αυτού, ούτε καν ν' αναπτύξω την αρχή, ότι η ελληνικότητα είναι μια *άπλυτη μορφή ζωής*, και επομένως, έργο ελληνικό που δε μετέχει σ' αυτήν δεν μπορεί να είναι ούτε μεγάλο, ούτε αιώνιο έργο.

Άλλωστε θα ήθελα να τονίσω, ότι αυτό που έννοούμε με τον όρο ελληνικότητα, δεν μπορούμε να το εκφράσουμε περιορίζοντάς το σε σχήμα λογικών ορισμών, γιατί τη μυστική του τη ουσία μόνο σε στιγμές εξαιρετικής ευφορίας με τον έρωτα τη συλλαβαίνουμε, και μπορούμε ύστερα να την αναγορίσουμε, όπου μιάς παρουσιαστεί πραγματοποιημένη σε μορφές ή τέχνες ή ζωής, και να τη δείξουμε.

Στη νεότερη Ελλάδα, όμως, τέτοιες αναγωγίσεις στάθηκαν σχεδόν πλασματικές, και θα κινδύνευε και να φανεί και στον ίδιο τον έαυτό του ακόμη κυνηγητής μιάς ουτοπίας, αν δεν ανακαλύπταμε πλάι μας, έστω και σπάνιους, τους δημιουργούς που γεννήθηκαν από την ακαταδάμαστη πηγή του ελληνικού.

Πριν λίγα χρόνια το κήρυγμα του Γιαννόπουλου για το δέον και το δυνατόν μιάς άμεσης επιστροφής στην Ελλάδα φάνταζε παραδοξολογία, ρωμαντική πατριδοπληξία—και η ξενότροπη κίνηση που, παράλληλα προς την ελληνοκεντρική, δρᾶ μέσα στην τέχνη και τη λογοτεχνία μας, φαινομενικά νικηφόρα, άφου αυτή, *ποσοτικά* τουλάχιστον, κατακλύζει τον καλλιτεχνικό χώρο, μοιάζει και σήμερα ν' άγνοια πώς τον τερσάσσει άθλο της παλιννόστησης στά πύρρα εδάφ' άκοπα, φαρμαξεί, τον πραγματοποιήσει το άσφύκτο ποιητικό δαιμόνιο της νεώτερης Ελλάδας, άκοπα, με μόνη την έγγενή και

αυτοφυή ελληνική του δύναμη, στο πρώτο του κι' όλες μεγάλο ποιητικό έργο, ο Άγγελος Σικελιανός. Για κείνους όμως που, σε μιά εποχή ασύνταχτη και φυγόνκερη, ψάχνουν άκαταπόνητα να βρουν μέσα τους και γύρω τους την αλήθεια, ή πρώτη βεβαιότητα πώς και στη σημερινή Ελλάδα ενυπόχει άνάλλαχτη ή ελληνική ουσία, όμολογη με την άρχαία, στάθηκε τούτη ή καταπληκτική παρουσία του σικελιανικού έργου μέσα στη λογοτεχνία μας—παρουσία που, στην όλη και την έκτασή της, μοιάζει με τα θαύματα εκείνα που ξεσπᾶν σε κρίσιμες στιγμές για ν' άποκαλύψουν σε πνευματικές συνειδήσεις το γνήσιο δρόμο τους.

Το «Χρονικό μιάς Πολιτείας» έρχεται τώρα να μᾶς δείξει πώς το δρόμο αυτό τον βρήκε μέσα του και συνειδητά τον άκολουθεί ο Παντελής Πρεβελάκης, και να στηρίξει έτσι την πίστη μας πώς το ελληνικό πνεύμα, έπιμονα ανάμεσα από τις αντίξοες δυνάμεις, διανοίγει το δρόμο του, καθαρό και άθικτο, πραγματοποιώντας σε γνήσιες μορφές την ελληνικήν Ίδέα.

***

Δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που δίνουν στο «Χρονικό» τον καινούργιο τόνο και επιβάλλουν ένα νέον άνεπιστόμο τρόπο, ή στροφή προς το μύθο και το πάθος της μορφής—και τα δύο χαρακτηριστικά τελείως ξένα στη σημερινή τέχνη που όχι μόνο καταφάσκει το χάος, αλλά, αντίθετα, όλοένα και περισσότερο βουλιάζει σ' αυτό.

Όμως ο άγώνας της μορφής ενάντια στο χάος στάθηκε και θα στέκει πάντα το γνώριμα κάθε μεγάλης τέχνης, όπως και κάθε γνήσιας έκδήλωσης ζωής. Άρρηκτα συνδεδεμένος με τη μορφή είναι ο μύθος, γιατί ή μυθοπλασία είναι ο τρόπος που μέσα στην τέχνη του λόγου, καθώς και σε άλλες εκφάνσεις του πνεύματος, οι σκοτεινές και χαοτικές δυνάμεις της ύπαρξης, άπαλλαγμένες από τα φθαρτά, τυχαία στοιχεία τους, θα πάρουν μορφή και θ' αναχθούν σε σύμβολα.

Τούτη ή ανάγκη για την κατάκτηση της άσφύκτου μορφής και την άποκρυστάλλωση της ρέου-

σας και χωρίς νόημα πραγματικότητας στο Μύθο, είναι το βασικό, έσωτερικό αίτημα που συνειδητοποιήσε και πρόβαλε ή Άρχαία Έλλάδα, το πιο έπιμονο κι' έπιταχτικό που έτέθηκε ποτέ στον Έλληνα άνθρωπο.

Έτσι και ο συγγραφέας του «Χρονικού» το έσωτερικό του δράμα δεν ήρθε να μᾶς το έξομολογηθεί στη ρευστή και σκοτεινή γλώσσα της διασποράς, αλλά με σπάνια μυθοπλαστική δύναμη κατόρθωσε να το μετουσιώσει σε μορφές και να μᾶς το αισθητοποιήσει, με τη ζωντανή και άπτη γλώσσα της άμεσης έμπειρίας, μέσα στο έπος της Πολιτείας του. Γιατί το «Χρονικό» δεν είναι βέβαια ή εξιστόρηση, όσο και άριστοτεχνική, τυχαίων, και χωρίς έσωτερική συνοχή περιστατικών, ή άπεικόνιση μιάς οποιασδήποτε έξωτερικής πραγματικότητας, αλλά ή προβολή μέσα στο περίβλημα του άχρονου μύθου βιωμάτων, που τα ξεπέταξε όλα το μυστικό κέντρο που ποᾶ, ή προβληματικότητας που τριβελιάζει τη σύγχρονη ψυχή, ή μεταφυσική άγωνία του εφήμερου ανθρώπου που μάχεται άπογνωσμένα με τη μοίρα του, τη μοίρα της φθοράς.

Η στιγμή που το άτομο αντιμετοπίζει τη φθορά, είναι ή τραγική ώρα, που μέσα του ανάφτει ο πόθος της άθανασίας. Σε τούτο το διασταύρωμα της βουλήσεως του ατόμου με το νόμο της φθοράς, στο κρίσιμο και όριστικό σημείο όπου δυο πρωταρχικές δυνάμεις συγκρούονται, γεννήθηκε το «Χρονικό».

Δυό κόσμοι αντιπαράσσονται έδῶ, ή πολιτεία που τελειοδίκαια και αναπότρεπτα τραβάει στον άφανισμό, με όλες τις μορφές που την πραγματοποιήσαν και τη χαρακτηρισσαν, και το γνήσιο βλαστάρι της που, θρεμένο από τις μορφές αυτές που κατακτήσανε την ψυχή του με την άνεπανόληπη όμορφιά και το ήθος τους, από τον έρωτα του μέσα και τον πόνο του θα διεκδικήσει για τον έαυτό του και για τη γη που τον άνάστησε την άθανασία.

Τη θέση του και την άποστολή του μέσα στη μοίρα της Πολιτείας μᾶς την υποδηλώνει έξαυχής (!), συνειδητοποιώντας πώς μόνο ή τέχνη μπορεί να δισσώσει την ύπαρξη από τον άφανισμό, ότι ή ζωή που σφύζει με τις διάφορες καιρικές της έπιτυχίες και ζοδεύεται στους πρόσκαιρους θριάμβους, τη δικαιοσύνη της τη βρίσκει μόνο στο έργο του δημιουργού ανθρώπου που, άσύχαστος έραστής του Αίώνιου, ξαναγεννᾶ τα πράγματα με το μόχτο του και τα καθιλώνει έσσει, άποκαλύπτοντας την ουσία τους. Και ή ειρήνη, που θα εκφράσει στο τέλος, όταν πᾶ ο άπλοικός ραψωδός της έποποιίας του Ρεθέμνου ύποχωρει μπρος στο δημιουργό που έχει έπίγνωση της μοίρας του και της εϋθύνης του, ή μύχια

έκείνη και βαρεία από προσβληματικότητα και πόνο άποστροφή προς το ένδον δράμα,(!) κλείνει τον κύκλο όπου διαδραματίζεται το έργο.

Θά ήθελα να υποδείξω όλες τις δραματικές φάσεις που περνᾶ ή ψυχή καθώς άγονίζεται να βρει τη λύτρωσή της στη δημιουργική πράξη, τους άπελπισμούς και την άποθάρρυνση που τη συγκλονίζουν μπρος στην έξολοθητική παντοδυναμία του χρόνου (!) το δέος και τη μυστική άναγλία μπρος στο κατορθωμένο έργο (!) την άνιδιοτέλεια του πνευματικού ανθρώπου (!) την άμφιβολία και την άθυμία που συνεχίει τον ήρωα της εφήμερης δόξας (!) τη μεταπλαστική δύναμη που έχει άπάνω στην ασύνταχτη ύλη ο ποιητής (!) κι' ακόμα τον Έρωτα που τον φλογίζει μπρος στην άβάσταχτην όμορφιά της πλάσης και τον φτερόνει να δέσει ως και το πιο φευγαλέο άρωμά της μέσα στο λόγο,(!) τον Έρωτα που θαμπώνεται μπρος την τελειότητα της ανθρώπινης μορφής και πασχίζει να τη ζωντανέψει και να τη στήσει σαν άγαλμα στην παρτά του Ρεθέμνου (!).

Όλα τούτα ξεδιπλώνονται μπροστά μας, ίσορροπημένα και φωτισμένα από τη θαυμαστήν έλευθερία της δημιουργικής ψυχής που ξέχει να παίξει και την κρίσιμη ώρα, και, σά να είχε μπροστά της την αιωνιότητα, χαιρείται να ίστορίζει, παρασφωμένη από την ίδια έπιική διάθεση που πλάσε την άσπίδα του Άχιλλέα, πράγματα που γοητεύουν με το άπείριστο κάλλος τους τη μνήμη της.

Μά πάνω απ' όλα κυρίαρχη ύψώνεται και μᾶς επιβάλλεται ή στάση του ανθρώπου μέσα στη ζωή, που δεν καταδέχεται να φανερωθεί χωρίς αιδό τις πληγές του στη δημοσιότητα, μά ήρωϊ-

(1) «Τέτοια ώρα νυχτερινή κι άνοιξιότα βάνω κι' έγώ στο νοῦ μου το Ρέθεμνος και γυρίζω κοντά του. Έβγαλα από τον πόνο του έτούτο το χρονικό που, αν και λυπηρό, παρηγόρησε την ψυχή μου στην ζηντεία, και το το φέρνω. Το κρατῶ σαν τάμα πάνω στη καρδιά μου, δεν ξερω πᾶς να το άποχωριστώ και να το δώσω. Θάθελα να νάαι κι αυτό λαυλοδισασμένο, μωρισμένο απ' ήτι καλύτερο έχω στα στήθη μου και δυνατό μέσα στον καιρό. Θά τδθελα να ζει και σήμερο κι αύριο και πάντα και να μη χάσει ποτέ τη μυροειδία του. Θά τδθελα άθάνατο, για να πάει ενάντια στη μοίρα του Ρεθέμνου και της κάθε πολιτείας πουνάι από πέρες και κεραμείδια. Θάθελα έδῶ μέσα να ζήσει το Ρεθεμνον. Νά ζήσει μέσ' από μένα, πουμᾶι κομάτι δικό του. Κι ο λόγος μου, σοβητός και καλόδετος σά χρονικό κομᾶι, να περάσει τη θύμησή του μες από τη θάλασσα του καιρού πᾶς πέρας από το φουσκωμένο νερό το Άγιος Χριστόφορος το θείο Βρέφος.» Ένθ' αν, 205-206.

(2) Ένθ' αν, σελ. 99-108, σελ. 83-85.
(3) Ο Δεσπότης Διονύσιος, σελ. 175-178.
(4) Ο κῆρ Εϋστράτιος Βιρμιζάκης που, «περιμένοντας τον θάνατο, μελετά και έσκολίζει τα έγγλέζικα», σελ. 40.
(5) Ο Δημήτρης Πανουβάς που μετά τους πρόσκαιρους θριάμβους: «Πηδούσε σά βρακοντόπουλο στα ρούχα του, τάκανε κουβέρτι κάτω από τη μασκάλη του και κατέβαινε χαμηλοβλεπώντας από τη σκάλα στη βάρκα του... άγώρεχτος σά να μην είχε τρέξει τίποτα», σελ. 78-9.
(6) Το νάκλι, ή μυθοποιημένη έκφραση της ποιητικής του, σελ. 55-58, κι ο κιαπίης, σελ. 159-162.
(7) Σελ. 12-14, σελ. 143-44, 150-2 κ. α.
(8) Σελ. 174-197.

κά, σὰ γνήσιος Ἕλληνας, ἀτενίζοντας μὲ μάτι ἀθόλωτο τὴν «πεπρωμένην αἴσαν» του, γύρεψε ἀπὸ ἐσωτερικῆ συγκρότησι καὶ αὐτοκυριαρχία, νὰ σμιλέψει τὸ λόγο του, καὶ μὲ τὴ δύναμη τοῦ ἀρχαίου ἤθους νὰ καλύψει τὸ δράμα του πίσω ἀπὸ τὴν ἡρεμὴ καὶ περήφανη διαφάνεια τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων. Πουθενά, ἀκόμη καὶ

στὸ μεγαλύτερο σπαραγμὸ, καμιὰ βίαιη κίνησι, καμιὰ κραυγὴ ποὺ θὰ διασποῦσε τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συνεκτικότητα τῆς πλαστικῆς μορφῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ τραγικὴ βίωσι ἀποτραβιέται στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου· θὰ ἔλεγα, τὸ ἀπολλώνιο δῶγμα ὑποτάσσει στὸ μορφικὸ του νόμο τὸν τραγικὸ ἔνδον Διόνυσο.

ΗΡΩ ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΥ
